

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्यापाठविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथ पञ्चदशप्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्य—

लसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।

नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं

हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥ १ ॥

गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।

सह गौर्या सोमनाथं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥ २ ॥

अश्वमेधं ब्रह्ममेधं सर्वमेधं चतुर्दशे ।

प्रश्ने पञ्चदशे यज्ञप्रायश्चित्तमथोच्यते ॥ ३ ॥

उक्तानि द्वादशाहादर्वाश्चि नित्यानि कर्माणि यानीह हविर्यज्ञसोमयज्ञराजसूयाश्व-
मेधान्तान्व्याचरव्युराचार्याः । तेषामिदानीं प्रायश्चित्तप्रवचनमारभ्यते—

श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते ॥ १ ॥

श्रुतौ लक्षणमात्रमेव प्रायश्चित्तं तस्योपदिश्यते । श्रुतिलक्षणप्रायश्चित्तमिति श्रूयते ।
श्रुतिर्वेदः । यस्यैव विधित्वाद्येन लक्ष्यते ज्ञायते तल्लक्षणं श्रुतौ लक्षणं यस्य तदिदं
श्रुतिलक्षणमिति । श्रुताविति सप्तमीनिर्देशः । श्रुतौ किञ्चिदुक्तं न कृत्स्नोक्तिरिति ।
इतरथा श्रुतिलक्षणमित्येव स्यात् । किंपुनस्तत् प्रायश्चित्तम् । प्रायो विनाशः । कथं
प्राय उ(यो)पदि(वि)ष्टो विनाशं कर्तुमात्मनः उपदि(वि)ष्ट इति लोके दर्शनात् । चित्ती
संज्ञान इत्यस्माद्भातोश्चित्तमनेकार्थत्वाद्भातोः संधानं चित्तमित्युच्यते प्रायश्चित्तं विनष्टस्य
कर्मणः संधानं प्रायश्चित्तमित्युच्यते । चित्तिचित्तयोः सुडागमो लक्षणकृत इति प्राय-

शब्दस्य विनाशपर्यायस्याकारान्तत्वाच्चित्तिचित्तयोः सुडागमेन प्रायश्चित्तमिति रूपसिद्धिः ।
लक्षणाच्च सुडागमो गणसूत्रवृत्तिकारेण प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति पठि-
तत्वात् । श्रुतौ लक्षणं प्रायश्चित्तस्योपदिष्टमिति पिण्डितार्थः । तत्र चोदयति सर्वकर्मसु
श्रुतिलक्षणेऽपि प्रायश्चित्तम्, स्मृतिलक्षणमिति न वक्तव्यम् । तत्र परिहारः—अन्यानि
कर्माणि श्रुतिलक्षणानि भवन्ति प्रायश्चित्तमेव श्रुतिलक्षणमित्येवमुच्यते । कस्तर्ह्यर्थः ।
श्रुतौ लक्षणमात्रं प्रायश्चित्तस्योपदिश्यते । चिह्नमात्रं यथा पुरोडाशः क्षायतीति । क्षायो
दाहः । तल्लक्षणं प्रायश्चित्तस्य क्षायतीत्यत्र द्वयोर्बहूनां क्षाये प्रायश्चित्तम् । नैकस्यैव हविषः
क्षाये । यद्यष्टो(ष्टा)पदि(दी)त्यवबुध्येत्यत्र द्वादशपद्यां षोडशपद्यां वा प्रायश्चित्तसा-
मान्यमात्रे नैमित्तिकं भवति । विध्यपराधे विधीयत इति कर्मविधिः । अपराधोऽन्यथा क्रिया,
विधेरपराधो विध्यपराधः । तस्मिन्विध्यपराधेऽन्यथा भावे प्रायश्चित्तं विधीयते । यथा—
यस्यानो वा रथो वाऽन्तराऽग्नी यातीत्यविधानेनान्तरागमनेन प्रायश्चित्तम् । यत्र तु
विधिर्न तत्र प्रायश्चित्तं विहितत्वात् । यागार्थगमने च न प्रायश्चित्तम् । अथवा श्रुति-
लक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयत इत्येतदेकं सूत्रम् । अर्थविशेषश्चान्य इति पूर्व-
सूत्रभेदमाश्रित्य पूर्वसूत्रेण श्रुतौ लक्षणमात्रमुक्तं न यावदपेक्षितमुक्तम् । द्वितीयसूत्रेण
विहितस्य पुरुषवृ(कृ)त्यापराधे प्रायश्चित्तं न विधानान्तरेण विहितस्यान्यथाभावे
भवतीति । इदानीमेकसूत्रत्वमाश्रित्योच्यते । विधीयते ब्राह्मणेनेति
कर्म विधिस्तस्यापराधेऽन्यथाक्रियायां श्रुतिलक्षणं विधीयते न स्मृतिलक्षणं विधानसा-
सामर्थ्यात् । यत्र ह्यभयस्य प्राप्तिः कर्ममध्येऽपि स्मृतिवत्लक्षणं प्रमाणम् । आचमनव-
त्कर्माङ्गत्वेन वेदमूलस्मृतिदर्शनात्तत्रैवम् । ब्रह्मौदनार्थं औपासनं सर्वं निर्मन्थ्यं वेति त्रयः
पक्षाः । औपासनैकदेशं वा स्थापनीयं सर्वमौपासनं वा स्थापनीयम् । अथवा तौ विना
निर्मन्थ्यं वा स्थापनीयम् । तत्रानुगमने विषयमाह—औपासनैकदेशपक्षे पाकात्पूर्वम-
नुगतश्चेत् पुनरौपासनैकदेशमाहृत्याऽऽदधातीति । सर्वप्रायश्चित्तमनाम्नातत्वात् । पाकादू-
र्ध्वमनुगतश्चेत्पुनरेकदेशमाहृत्य पुनः पाकं कृत्वा न वरदानं न प्रायश्चित्तम् । सर्वमौ-
पासनपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेदौपासनानुगमनप्रायश्चित्तं स्मृतिविहितम् । अयाश्चेति संधानं
कृत्वा सर्वमाहृत्य स्थापनीयम् । पाकादूर्ध्वमनुगतश्चेत्पूर्ववत्संधानविधिना संधाय स्थाप-
नीयम् । निर्मन्थ्याग्निपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेत् पुनर्निर्मन्थ्यं स्थापनीयम् । पाकादूर्ध्वम-
नुगतश्चेत् पुनर्निर्मन्थ्यं स्थापयित्वा पाकः कर्तव्यः सर्वप्रायश्चित्तम् । द्वितीयाधानादिष्वौ-
पासनैकदेशपक्षे तद्देशमाहृत्येत्यादिसर्वमौपासनपक्षे तन्तुमाति पथिकृतं च कृत्वा स्थाप-
नीयम् । निर्मन्थ्यपक्षे लौकिकारणीद्वयमाहृत्य माथित्वा तमाहृत्य स्थापनीयम् । यस्य
तु सर्वं आहितस्तस्य श्रोत्रियागारादाहृतमपि द्वितीयाधानादिषु स्थापनीयम् । बहुपत्नी-
कश्चेत् स्मार्तविधिनौपासनाग्निं संसृज्य तस्यैकदेशं सर्वं वा निधायाऽऽधानं कर्तव्यम् ।

सर्वाधानपक्षे स्मार्तकर्मणां लोप एव श्रौतेन चरितार्थत्वात् । अग्नौकरणादि केचिद्धौकिकानले कुर्वन्ति । दक्षिणाग्नौ पैतृकं कर्म क्रियत इति निर्देशात्, अग्नौकरणादि तत्रैव विध्यपराध इति वचनात्पुरुषापराधे तु श्रौतस्मार्तप्रायश्चित्तं भवति ॥ १ ॥

यथा पर्याहितानामेककार्याणां यूपादीनां विकल्पो द्रष्टव्यः । खदिरपलाशादीनामिहाप्येकानिमित्तानां विकल्पः स्यादत इदमुच्यते—

एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि समभ्युच्चैयेरन्याय-
श्चित्तान्यर्थान्तरसंयोगात् ॥ २ ॥

एकस्मिन्दोषे एकस्मिन्निमित्ते यानि विधीयन्ते प्रायश्चित्तानि समुच्चैयन्ते । तानि यथा—अग्निहोत्रस्कन्दने—अस्कान्धौः पृथिवीमित्यभिमन्त्रणम् । उपसर्गे—उन्नं भय पृथिवीमिति । अनशनमाहूतः सायं नाश्रीयादिति समुच्चय एतेषां भवतीति । किं कारणम् । अर्थान्तरसंयोगात् । अर्थादन्यदर्थान्तरम् । अर्थान्तरस्य भावोऽर्थान्तरत्वम् । तस्मादर्थान्तरयोगात् । अर्थान्तरप्रयोजनं प्रयोजनादन्यत्वादित्यर्थः । अन्यत् प्रयोजनमभिमन्त्रणेनान्यदुपसर्गेणान्यच्चानिश्चनेनार्तः समुच्चय इति । यद्यपि दोषनिर्घातप्रयोजनमेकं तदाऽप्येकस्मिन्निमित्तेऽनेकेप्रायश्चित्तोपदेशाद्विकल्पस्य चान्याय्यत्वाद्दोषनिर्घातार्थश्च । तेन चावान्तरप्रकारभेदेन साधनतया समुच्चयोपपत्तेः पाक्षिकत्वमन्याय्यमिति समुच्चयः । यथा लोके—अक्षामयेऽक्षिदोषोऽन्योऽञ्जनेन हन्यतेऽन्यो न वाऽन्येनान्यो निपातशयनेनेति रोमपरिहारप्रयोजनैकत्रेऽपि अवान्तरकार्यभेदो यथा तद्द्विदोषनिर्घातादर्थत्वेऽपि समुच्चयः । उपदेशो यथार्थवादो नार्थान्तरभावो न भवति एकार्थतैव तत्र विकल्पो भवति, न समुच्चय इति । साक्षाद्गृह्यवादिवदेककार्यतया श्रवणाभावेऽपि अर्थवादादेव प्रयोजनदायत् प्रागवगम्यते तत्रापि विकल्पो युक्तः । यथा पाथिकृद्यागः स्वर्गफलप्रतिपत्त्यर्थो वैश्वानरोऽपि तथैव । ततस्तयोर्विकल्प इति समुच्चयो न न्यायः । अदृष्टदोषोभयोरुपदेशादुभाभ्यामेव हन्यत इति । अवान्तरकार्यभेदा इति प्रागेवोक्तम् । यस्तु शाखान्तरस्यो विधिरक्षेपामित्युच्यते । तत्रापि विकल्प एवाधिकविधेरनित्यत्वादिति । एकशाखीयप्रयोगोपदेशे शाखान्तरीयांशोपसंहार एकेषामिति न वक्तव्यम् । ततो यत्रैकेषामिति निर्देशस्तु तत्र विधीयमानप्रयोगादधिकधर्मोपदेश इत्यवगमादनित्यत्वादतः समुच्चयत्वम् । दर्शपूर्णमासातिपत्तौ पाथिकृती वैश्वानरी च विहिते तयोः समुच्चयः यत्र सामान्यविशेषभावस्तत्र सामान्यस्य विशेषेण बाधः । यथा—आहवनीयानुगमने सामान्येन ज्योतिष्मतीष्टिर्विहिता । अन्वाधाने कृत आहवनीयानुगमन आहुत्यन्तरं विहितं तत्र बाधः । यथा देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येकेषामिति तत्राप्यदृष्टकार्यत्वात्समुच्चयसंभवेऽपि विकल्प एवं मतान्तरत्वेनोपन्यासात् ॥ २ ॥

तत्र त्रिविधं प्रायश्चित्तमाह —

जपो होम इज्या च ॥ ३ ॥

चेतिप्रकारवचनः । अन्यान्यप्यनुमन्त्रणोपस्थानोपसामिन्धनपुनराधानादीनि संगृह्णाति । तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । त्रितयोदाहरणं तु तेषां प्राधान्यख्यापनार्थं बाहुल्याभिप्रायं चेति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

सन्त्वेतानि प्रायश्चित्तानि समुच्चीयन्तां चार्थान्यन्तरत्वात् । कस्मै पुनरर्थाय तानि क्रियन्ते । अत आह—

दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति ॥ ४ ॥

कर्मणो वैगुण्यमित्युक्तम् । तन्निर्घातेन कर्मण उपकुर्वन्ति, कार्यशक्तिमविकलां कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं पुनरेतेषां तादर्थ्यमिति चेत्, एतस्मिन्वैगुण्य एतत्कर्तव्यमित्युक्ते तत्समाधानस्यापेक्षितत्वाद्द्वैगुण्यपरिहारार्थमेव तदवसीयत इति भावः ॥ ४ ॥

अस्त्वेषां दोषनिर्घातः फलं कालोऽप्येषां व्याकरणीयः । किं कर्मकाल एव कर्तव्यानि, उतापवृत्ते कर्मणि आहोस्विदिष्ट्यादेः पर्वाद्यपेक्षत्वात्स स कालः प्रतीक्षणीय इति । तत्राऽऽह—

अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि ॥ ५ ॥

क्षतादिचिकित्सावदनन्तरं दोषादेतान्यनुष्ठितान्येव दोषं निर्हण्युर्नान्यथेति भावः । एतेन प्रायश्चित्ताधानस्याप्यृतुनक्षत्राद्यनपेक्षत्वं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

निर्हते पुनर्दोषे कृत्स्नं कर्म ॥ ६ ॥

एवं प्रायश्चित्तेन निर्हते दोषे ततः कर्मशेषः कार्य इत्यर्थः । यदप्यकृतमयथाकृतं वा सत्कृते प्रायश्चित्तेऽङ्गं प्रधानं वा तदपि यथा क्रियेतेत्युक्तं कृत्स्नमिति तत्राङ्गमपवृत्ते कर्मणि न क्रियते, प्रधानानुपकारात् । द्रव्यसंस्कारस्तु परतो द्रव्योपयोगान्न क्रियते तदर्थत्वात् । प्रधानमप्यपवृत्तकालं न क्रियतेऽकाले कृतस्याकृतत्वात् । गौणकाले तु क्रियत एव मुख्याभावे गौणस्यापि ग्राह्यत्वात् । तेनार्वाक्परपर्वणः । क्रियैव दर्शपूर्णमासयोः । तच्च परस्ताद्दर्शयिष्यामः । केचित्तु व्याचक्षते निर्हते दोषे पुनः कर्म कृत्स्नं भवति सकलं भवति फलदानसमर्थं भवतीति ॥ ६ ॥

ननु निर्हतेदोषमपि कर्म दोषागमविकलशक्तिकं सत्कथं कार्याय कल्पयिष्यते । नहि शल्यप्रवेधात्पादेन खञ्जः सन्नृत्वातशल्योऽपि पन्थानं प्रतिपद्यते । तेन प्रयुक्तस्य कर्मणोऽपार्थकत्वात्पुनः प्रयोगेण भवितव्यम् । अत आह—

[पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २६५

तस्य नावचनात्पुनः प्रयोगः ॥ ७ ॥

तस्य सकृत्प्रयुक्तस्य कर्मणो नर्ते वचनात्पुनः प्रयोगो भवति । भवत्येव तु वचना-
श्रया— ' अम्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ' अथान्यामिष्टिमनुल्बणां तन्वतित्यादी । को
सहस्रार्थस्य कर्मणः कार्याकार्यते शक्यशक्ती वा जानीयात् । न खल्वन्धो रूपविशे-
षान्यश्नति । तस्माद्यस्य शास्त्रमेव पुनः प्रयोगं शास्त्रि कामं तत्र प्रोक्ष्यते प्रत्येष्यते
न तस्य पङ्कोरिव कार्या(र्य)शक्तिः । यत्र तु न शास्त्रमास्ति, कुतस्तत्र पुनः प्रयोगः ।
प्रत्येष्यते तु तत्र प्रत्युक्तस्यैव कर्मणाश्चिकित्सितपटलस्यैव चक्षुषः कार्यशक्तिरित्यलं
प्रसङ्गेन ॥ ७ ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यञ्जुहुयात् ॥ ८ ॥

यद्यन्वाहिताग्निर्देशविष्टवाद्यावश्यकनिमित्तावशात्सगृहः प्रयास्यन्स्यात् तदा तुभ्य-
मित्यनयाऽऽहवनीये जुहुयात् । वास्तोष्पतीयप्रत्याम्नायः ॥ ८ ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोह्य प्रयाति ॥ ९ ॥

अग्निवचनाद्वाऽऽत्मनि समारोप्याः ॥ ९ ॥

यत्र वसेत्तदैतामिष्टिं स*स्थापयेत् ॥ १० ॥

यत्र वत्स्यति तत्रावसितहोमान्तं कृत्वा कृतान्तात्प्रक्रम्येष्टिः संस्थाप्या ॥ १० ॥

यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयोऽनुगच्छेदन्वग्निरुषसाम-
ग्रमख्यदित्यन्यं प्रणीय यो अग्निं देव वीतये हवि-
ष्मा* आ विवासति । तस्मै पावक मृडय
स्वाहेति स्रुवाहुतिं जुहोति ॥ ११ ॥

पूर्णं स्रुवं सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा, इदं विष्णुर्विचक्रम इत्याहुतिं जुहुयात् (आप०
श्रौ० ९-१-११) इत्यापस्तम्बः । जुहूनिवृत्त्यर्थं स्रुवग्रहणम् । वैष्णवी तु जुहा
जुहुयाद्यद्यव्यापृता भवति ॥ ११ ॥

यः कश्चनानुगच्छेदेतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ १२ ॥

तं तमनुगतं योनित उत्पाद्य भूरित्युपस्थानादि समानम् । होमावपि तत्र तत्रैवेति
भाष्यकृत् । आहवनीय एवेति वैखानसः ॥ १२ ॥

मथित्वा गार्हपत्यम् ॥ १३ ॥

गार्हपत्यमनुगतं मन्यनेनोत्पाद्य यथोक्तमेव प्रायश्चित्तमावर्तयेत् । तथाऽऽहवनीय-
स्यापि गार्हपत्यतामापन्नस्य मन्यनमेव न प्रणयनं यथोर्ध्वमौत्तरवेदिकप्रणयनात्पशु-
सोमयोः ॥ १३ ॥

प्रणयनवर्जमावर्तेत् ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणाग्न्यनुगतिप्रायश्चित्तं प्रकृत्याऽऽह भरद्वाजः— अन्वाह्यार्थपचने जुहुयादित्याश्मरथ्यः । आहवनीय इत्यालेखन इति । केचित्त्वाहवनीयानुगतावप्यजस्रविषये प्रणयनवर्जमावर्तयन्ति तस्य गार्हपत्याननुप्रवेशान्मन्थनमेव सर्वत्रेति । तदनुक्तम् । अविशेषात् । उद्धार्यस्यापि गार्हपत्यानुप्रवेशे प्रमाणाभावस्याऽऽदर्शितत्वाच्च । अस्तु वा तदनुप्रवेशस्तदा तमजस्रोऽप्यनुप्रविशन्न दण्डेन परामुच्यते योनित्वात्प्रवेशहेतौस्तं प्रत्यविशेषात् । वाच्यो वा विशेषः । तस्मात्प्रणयनविधिष्ववशिष्टमेकप्रणयनमजस्रोद्धार्ययोः ॥ १४ ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः ॥ १५ ॥

तत आहरेदिति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतत्सम्यक्प्रसङ्गस्यैऽपि यः कश्चनानुच्छेदिति सामान्योपक्रमात् । अन्यथा तस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गाच्च । तदभिप्रायमेव चानुयोक्तुं कर्मणं वेदितव्यम् । अनित्यत्वाभिप्रायमित्यपरे । तदेतदन्वाहितप्रायश्चित्तं स्वविषये सर्वमाग्निहोत्रिकादिप्रायश्चित्तान्तरं बाधते, विशेषविषयत्वात् । यस्य चोभावनुगतावित्यनेन तु सर्वो विधिर्बाध्यते, विशिष्टतमविषयत्वात्तस्य । सर्वेऽपि ह्यनुगतप्रायश्चित्तविधयोऽन्वाहितानन्वाहितादिगोचरा एकैकानुगताकभिनिम्नोकाभ्युदयरहितोभयानुगतौ च सावकाशाः । तद्विशिष्टोभयानुगतौ युक्तं तदेकविषयेणानेव बाध्यत इति ॥ १५ ॥

चरित्युपातिष्ठेत् ॥ १६ ॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥

मनसा व्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् ॥ १७ ॥

यजमान इति शेषः । व्रतोपायनीयमिति वचनाद्गतं चरिष्यामीति (तै० सं० १-५-१०) च मन्त्रलिङ्गात् । ' संततिर्वा एषा यज्ञस्य ' (तै० ब्रा० ३-७-२) इत्यादिना विच्छिन्नव्रतसंतानार्थत्वस्तवनाच्च व्रतोपायनीयमिति स्वस्य यद्व्रतोपायनार्थं यजुस्तज्जपेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदं त एकं पर उत एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनु वै चारुरेधि प्रिये देवानां परमे जनित्र इत्यन्वाहिताग्नेरग्निमपक्षायन्तमा शम्यापरासात्संभरेत् ॥ १८ ॥

अन्वाहिताधिकारशङ्कानिवृत्त्यर्थमाहिताग्निग्रहणम् । यावति देशे शम्या परास्ता पतति ततोऽर्वाग्यद्याग्निः कश्चिदपक्षयेत्, आयतनादपगच्छेत् । तदा तमेव त्रिः परीत्य संभरेत्पुनरायतने निक्षिपेत् । तदुक्तमापस्तम्बेन— शम्यापरासात्परि वाजपतिः कविर-

शिरिति त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य तत्र संभरोदिदं त इति । कृत्स्नाग्न्यपक्षाण एव चायं विधिः । यथोक्तं बाह्वृच्याश्चलायनयोः— 'आहवनीयमवदीप्यमानमर्वावशम्यापरासादिति । अन्येकदेशापगमे तु यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिः परिध्वङ्कारः स्कन्देत' इत्यादिविध्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

परस्तरां शम्यापरासादपक्षायन्तमनु
प्रयायान्ववसाय यजेत ॥ १९ ॥

परःशब्दोऽत्यन्तसंनिकर्षे वर्तते । शम्यापरासात्परतरमपगच्छेद्यत्र सोऽग्निस्तत्रैतरानपि प्रत्यक्षीकृत्वा तदनुगुणान्विहृत्य तदहस्तत्र वसेत् ॥ १९ ॥

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ २० ॥

यज्ञं वृमेत्प्रत्यर्थः ॥ २१ ॥

पथोऽन्तिकाद्बर्हिराहरेत् ॥ २१ ॥

पथः समीपे ये दर्मास्तौ बर्हिराहरेत् ॥ २१ ॥

अनड्वान्दक्षिणा ॥ २२ ॥

यदा त्वियमिष्टिस्तन्मध्ये पातिता तस्यैव प्रसङ्गो वेदितव्यः ॥ २२ ॥

श्वोभूते ष्टुषु प्रत्यर्षयेत् ॥ २३ ॥

ततः श्वोभूते यतोऽग्नेशात्पूर्वमाहस्तत्र प्रत्यवस्यति । सोमेषु त्ववसानप्रत्यवसाने च न भवतो यत्राहर्षुद्धिः स्मृत ॥ २३ ॥

यस्य हविषे वरसा अपावृत्ता धयेयुर्वायव्यां यवागूं
निर्वपेत् ॥ २४ ॥

यदा सर्वगवीनां वत्साः सर्वमेव पयः पिबेयुर्न तु हविषे पर्याप्तमवशेषयेयुस्तदा यवागूं निर्वपेत् । स्थितिलतपुडुला यवागूं ॥ २४ ॥

सा दोहस्थाने प्रतीक्षत । अन्यतरामादपाकृता
धयेयुः ॥ २५ ॥

यद्यपि सांनाय्यस्थाप्राप्तैस्तद्धर्मिक्रम यन्नामस्तथाऽप्योषधिगुणत्वान्निर्वापादयः श्रपणान्ता धर्माश्चरुवत्कार्याः । ये हविर्निष्पत्त्यर्था भवन्ति । सांनाय्ये विहितास्त्वर्थलोपान्निवृत्ता न शास्त्रात् । अतोऽत्रार्थवच्चात् क्रियन्ते । उद्धासनादारभ्य सांनाय्ययोर्यतरस्थानापन्ना ततरधर्मा भवति । पृथक्प्रदाना च नानादेवतात्वात् । 'यदा तूमयोरपि दोहयोः पयो धीतं स्यात्तदा सह प्रदानं यवाश्वोरेकदेवतात्वात् । आह च भरद्वाजः— समानदेवतेषु समवदाय प्रचरति हविर्गणेषु पशुगणेषु चेति ॥ २५ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ २६ ॥

संस्थाप्येष्टिं तदहरेवोपवसथं कृत्वा पीतेन हविषा पुनर्यजेतेत्यर्थः । नाऽऽग्नेयस्याऽऽ-
वृत्तिः । नाशदोषाद्यभावतः—‘ उत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्य ’ (तै० ब्रा० ३-७
-२) इति लिङ्गाच्च । एवं दोहान्तरस्याप्यनष्टस्येति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

यस्य सायं दुग्धं हविरार्तिमाच्छर्त्तन्द्राय व्रीही-
निरुप्योपवसेत् ॥ २७ ॥

आर्तिनाशदोषापहारदितः । इन्द्रग्रहणं महेन्द्रस्यापि प्रदर्शनार्थम् । प्रातर्दोहे-
नास्य समवदाय प्रचरेत् , इत्यविशेषवचनादन्वयात् महेन्द्रयाजिनस्तत्र याज्यानुवाक्या-
दिविरोधात् । तथैन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरोडाशं तस्य स्थानं बह्वृचाः । व्रीहिग्रहणाद्यवा
निवर्तन्ते । यदा रात्रावार्तिस्तदा यावदर्थं पात्राणि प्रयुज्य निरुप्य व्रीहीनुपवसेत् ।
यदा तु श्वस्तदा त्वनन्तरमेव निरुप्य नोपवासः ॥ २७ ॥

यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं कुर्यात् ॥ २८ ॥

यत्प्रातरदुष्टं स्यात्तच्छृतमेव कुर्यात् न तु सांनार्यप्रतिनिधित्वेन पुरोडाशः प्रवृत्त
इति सोऽपि [न] पुरोडाशः कार्य इति भावः ॥ २८ ॥

अथोत्तर ऐन्द्रः पुरोडाशो भवति ॥ २९ ॥

इतरो दोहः पुरोडाशः स्यात्तस्य स्थाने निरुप्तैर्व्रीहिभिः पुरोडाशः कार्य इत्यर्थः ।
सचैकादशकपालो द्वादशकपालो वा । ऐन्द्राग्रविकारत्वात् । तस्य च प्रागुद्गासनात्पुरो-
डाशधर्माः परतः सांनार्यधर्माश्च पूर्ववदेव वेदितव्याः ॥ २९ ॥

प्रातर्दोहेनात्र समवदाय प्रचरति ॥ ३० ॥

समवदाय सहावदाय ॥ ३० ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३१ ॥

एतदेव प्रातर्दोहस्याऽऽतिगतस्य प्रायश्चित्तम् ॥ ३२ ॥

उपवासस्तत्रार्थान्निवर्तते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सायंदोहेनात्र समवदाय प्रचरति ॥ ३३ ॥

अत्र ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु चान्यतरदोहार्तावुभयार्तौ च पुनरिज्योक्ता । सूत्र-
कारस्तु तामुभयार्तविव वक्ष्यति तेनान्यतरार्तौ नेष्यते । आश्रलायनस्त्वत्रानुग्रहमाह—
यथा ‘अन्यतरादोषे व्यासिच्य प्रचरेयुः पुरोडाशं वा तत्स्थाने’ इति । बाह्वृच्येऽपि
सायं दोहार्तावाम्नातोऽनुग्रहः—यथा प्रातर्दुग्धं द्वैधं कृत्वा तस्यान्यतरां भक्तिमातच्य तेन
यजेत, इति ॥ ३३ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३४ ॥

अथ यवागुनिर्वापादूर्ध्वमुत्तरस्मै हविषे परेद्युरनुष्ठेयस्य सांनाय्यस्य सिद्धये पुनरपि वत्सानपाकुर्यात्पृथक् कुर्यात् । अन्यद्गतम् ॥ ३४ ॥

यस्य सायंप्रातर्दुग्धं हविरार्तिमाच्छत्यैन्द्रं
पञ्चशरावमोदनं पचेत् ॥ ३५ ॥

उभयोः क्रमेणाऽऽर्तौ क्रमेण पुरोडाशौ निरुप्य सहप्रचारः पूर्ववत् । यदा पुनर-
निरुप्तेऽन्यतरार्थर्थे पुरोडाशेऽन्यस्याप्यार्तिर्युगपदार्तिर्वा तदाऽष्टाकपालपञ्चशरावौ निर्व-
पेत् । तदस्य परिमाणमित्यर्थे लुप्तताद्धितः पञ्चशरावशब्दः पञ्चशरावपरिमितं द्रव्य-
मभिधत्ते । तच्च शरावेण निर्वपति त्रिर्धनुषा द्विस्तूष्णीं स द्वादशशरावं चरुं निर्वपति
द्वादशभिर्मन्त्रैस्तूष्णीमितराणीति लिङ्गात् । इन्द्रग्रहणमत्रापि प्रदर्शनार्थम् । ऐन्द्रं वा
माहेन्द्रं वेति समानमिति बहवृचश्रुतेः । सांनाय्यप्रतिनिधित्वं च हविषोरत एव लिङ्गा-
त्सिद्धम् । 'पयो वा औषधयः । पयः पयः । पयसैवास्मै पयोऽवरुन्धे' (तै० ब्रा०
३-७-१) इति लिङ्गाच्च । तेन सांनाय्यधर्मकताऽपि तयोः पूर्ववदेव वेदितव्या ।
कात्यायनस्तु पञ्चशरावं प्रकृत्याऽऽह— 'प्रतिनिधिः प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः' इति ।
प्रायश्चित्तार्थत्वे परतोऽप्युद्गासनाग्नेयैन्द्राग्निधर्मता हविषोरिति विशेषः । यवाग्वादीनां तु
प्रतिनिधित्वं प्रदर्शितमेव सूत्रे स्पष्टमिति सांनाय्यधर्मतैव यथोक्ताऽनुसंधेया ॥ ३५ ॥

अग्निं प्रथमं पुरोडाशेन यजेत ॥ ३६ ॥

देवतायास्तद्धितेनैव सिद्धेरुत्तरविकल्पार्थोऽनुवादः ॥ ३६ ॥

उत्तरमिन्द्रं पञ्चशरावेण ॥ ३७ ॥

पञ्चशरावमेवैकमिन्द्राय निरुप्य तेनैव प्रथममग्निमिष्ट्वा तत इन्द्रं यजेत, न त्वष्टाक-
पालं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः । ब्राह्मणे ह्येन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदग्निं देवतानां
प्रथमं यजेत इति यागविधिरेवाग्नेरष्टाकपालस्य कल्पक इति प्रथमः कल्पः । ऐन्द्रादेव-
पञ्चशरावादग्नेर्वाचानिको याग इति द्वितीय इति द्रष्टव्यम् । उभयत्र चाऽऽग्नेययोः सह
प्रदानमिष्यते विभवात् ॥ ३७ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३८ ॥

व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

यस्य व्रत्येऽहन्यपत्न्यनालम्भुका भवति तामपरुध्य यजेत ॥ ३९ ॥

व्रतार्हमहो व्रत्यमहस्तच्चौपवसथ्यम् । तत्रैव व्रतोपदेशात्तस्मिन्नहनि यदि पत्न्या-
र्तववशादनालम्भुका स्पर्शानर्हा स्यात्तदा तामपहाय यजेतैव, दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यर्थः ।
अथवा व्रतशब्दः कर्मवाची यथा शिक्षति व्रतेनेत्यादौ । तत्प्रतिनियतमहर्व्रत्यमहः ।

तस्मिन्नालम्बुकायामपि पत्न्यां तथा विना कुर्यादेव तत्कर्मैत्यर्थः । तद्यथा पर्वणो दर्श-
पूर्णमासौ, अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः सायंप्रातरग्निहोत्रमित्यादि । व्रत्येऽहनीति वच-
नाद्यद्येन प्रतिनियतं तत्तत्रानालम्बुकायां क्रियते । एतदुक्तं भवति यस्मिन्काले यस्यां
क्रियायां प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं वा भ्रश्येच्च मुख्यः कालस्तत्रानालम्बुकायामपि क्रियते
नेतरदिति । तेन काम्येष्टयः पशुसोमाश्च यस्मिन्पर्वण्यनालम्बुका न तरिन् क्रियन्ते ।
क्रियन्त एव तस्मिन्त्यदा प्रकान्ता भवन्ति । प्रकान्तस्य कर्मणस्तत्कालं प्रतिनियमात् ।
एतेनान्वयेयादेशपि प्रकान्तस्य तत्कालापवर्गो व्याख्यातः ।

-सोमे तु प्रकान्तेऽनालम्बुकायां नियमविशेषानाह कात्यायनः— 'पत्न्युद्वेषा-
दीक्षारूपेण नि(वि)धाय सिकतास्वासीतोपस्त्रवणात्तिष्ठेत्संधिवेलयोर्वेदिसमीपे सुत्यासुः
त्रिरात्रान्ते गोसूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा पारिधानादि करोति संनिपातिकम् । प्रजा-
तश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि, न गर्भिणीं दीक्षयेदित्येके । अयज्ञिया गर्भे इति-
श्रुतेः । जानूबन्ध्या प्रकरणादिति ।

। प्रजातायां तु सत्यप्याशौचे यजमानस्याग्निहोत्रादावधिकार उक्तो धर्मशास्त्रकारैः ।
बौधायनस्तावत् ' नाशुचिः काम्यं तप आतिष्ठेन्न यजेत न स्वाध्यायमधीयीतान्यत्राग्नि-
होत्रदशपूर्णमासेभ्यः ' इति । मनुनाऽप्युक्तम्—

न वर्धयेदघ्राहानि प्रत्यूहेत्राग्निषु क्रियाः ।

न च तत्कर्म कुर्याणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह— वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः । इति ।

तथा नित्यानि निवर्तन्ते वैतानवर्जम्, इति गौतमः । जाबालिश्चाऽऽह—

जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते । इति ।

एतेषु जातेष्विदृशेषु व्याख्याता । तत्र त्वाह भरद्वाजः— कथं जातेष्विदृत्यूर्ध्वं
दशम्या इत्याश्मरथ्यो जात एवर्त्विजः कुर्यादित्यालेखन इति । बौधायनश्चाऽऽह—
स्मः स्माऽऽह— बौधायन उत्थितायां निर्देशायां निर्वपेदिति जातमेव विदित्वेति स्मालीकिः
इति ॥ ३९ ॥

॥ उदकशुल्बं स्तृणीयात् ॥ ४० ॥

योक्त्रं तु स्वकाले दक्षिणतः पाशमुदकशुल्बं जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वेत्यापस्तम्बः ।
पश्चाद्वेदेरन्तर्वेदि वा तूष्णीं निदध्यात् ॥ ४० ॥

तामिष्ट्वा त्रिरात्रे स्नातामुपहूयेत् ॥ (स्व० १) ॥ अमू-

हमस्मि सा त्वं त्रौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्

त्वं तावेहि संभवाव सह रेतो दधावहै पुंसे

पुत्राय वेत्तवै रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवी-
र्यायेति । अर्थ एवैनामुपह्वयते सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः ॥ ४१ ॥

यदेयमतिगतत्रिरात्रा स्नाता स्यात्तदेनामृतुगमनार्थमुपह्वयेत् तच्च कर्मण एव प्राय-
श्चित्तार्थं, न तु पुरुषार्थम् । कस्मात् ' अर्धो वा एतस्य यज्ञस्य मीयते । यस्य व्रत्येऽह-
न्पत्न्यन्तालम्बुका भवति, (तै० ब्रा० ३-७-१) इति प्रकृत्यं 'तामिद्धोपह्वयेत् ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः' (तै० ब्रा० ३-७-१) इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदि सांनाय्यमग्निहोत्रं वा विष्यन्देत । यदि वा
कीटोऽवपद्येत । मध्यमेन पलाशपर्णेनान्तेमेन
वोदकपरेत्य प्राजापत्ययर्चा बल्मीकवपायां विष्य-
न्दमानमवमनीय भूरित्युपतिष्ठेत ॥ ४२ ॥ मध्य-
मेनैव पलाशपर्णेन द्यावापृथिव्ययर्चाऽन्तःपरिधि
कीटावपन्नमवनीय भूरित्युपतिष्ठेत ॥ ४३ ॥

कथनवशाद्दुद्वृत्तस्याधः पतनं विष्यन्दनम् । व्याख्याता बल्मीकवपा । तामुद्धृत्य
विवृतबिलां कृत्वा तस्या बिलेऽवनीय पुनर्जुहुयादग्निहोत्रम् । अदनयनापेक्षया पुनःशब्द
आ(वदमा)वर्तयेत् । दोहनेन विनाऽन्यदागमयेदुत्पादयेत् । कीटोऽमेध्यसेवी क्रिमिः ।
अन्तःपरिधीति देशोपलक्षणमग्निहोत्रे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

यदि सांनाय्यमन्यदागमयेत् ॥ ४४ ॥

यदि दधनि पयसि वा कीटोऽवपद्येत तत्रान्यदागमयेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

यद्यग्निहोत्रमन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयान्मित्रो जना-
न्कल्पयति प्रजान्मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
मित्रः कृष्टीरानिमिषाऽभिचष्टे सत्याय हव्यं घृतव-
ज्जुहोतेत्यभिवृष्टमग्निहोत्रं हुत्वाऽन्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुहुयात् ॥ ४५ ॥

पुनरग्निहोत्रग्रहणात्सांनाय्ये नायं विधिः । यस्याग्निहोत्रमववर्षेदित्यापरतम्बः । अव-
वर्षेदुपरि वर्षेत्पर्जन्यः । तत्कृत्वा तदववृष्टं मैत्र्या हुत्वेत्यर्थः । स जुहुयान्मित्रो जनान्
(तै० ब्रा० ३-७-२) इति श्रुतेः । ततोऽन्यां दुग्ध्वा होमः । कोचित्तु—मित्रो
जनानिति पूर्वाहुतिमन्त्रेणाग्निहोत्रं हुत्वा पुनर्होममिच्छन्ति । तदाऽप्यन्यां दुग्ध्वा पुनर्जु-
हुयात्, इति वचनाद्दोहहोमयोरावृत्तिः यत्तु पुरस्ताद्दोहस्योपरिष्ठाच्च हुत्वोपस्पर्शनस्य
तन्त्रं स्यात्तन्त्रमेव भवत्युभयोर्विभवात् ॥ ४५ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्या* हुतायामुत्तराहुतिः स्कन्देत्
पूर्वा चोत्तरयाऽभिहुत्य (भिजुहुयात्) यत्र वेत्थ
वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि
गामयेति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय तूष्णीमेव
पुनर्जुहुयात् ॥ ४६ ॥

अभिहोम उपरिहोमः । तत एव शिष्टादेवोत्तराहुतिस्तूष्णीमुभयत्र । ततो होमावृत्तिः
पूर्ववत् । यदा पुनरुत्तराहुत्येकदेशः स्कन्नो न सर्वाहुतिस्तदा तन्नाऽऽद्विदेत् । यथा च
वक्ष्यति यदनाहुतिमात्रं विप्रुडेव सेति मात्रापचारे तच्छेषेण समाप्नुयादिति च । पूर्वा-
हुत्या सहोत्तराहुतिपतनेऽप्ययमेव विधिस्तस्यापि फलतः स्कन्नत्वात्तत्तुल्यन्यायत्वाच्च
॥ ४६ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्या* हुतायामाहवनीयोऽनुग-
च्छेदग्निरिदं दारावग्निरिति वदन्नन्तरे शकले
हिरण्ये वा जुहुयात् ॥ ४७ ॥

यस्माद्दारोर्द्वारयेदन्ततः सोऽनन्तरः शकलः । तस्मिन्स्तस्थे हिरण्ये वा जुहुयात् ।
उत्तराहुतिमित्यर्थः । मन्त्रलिङ्गानुरोधात् । तथोत्तमे शकले हिरण्यं निधायेत्येव भर-
द्वाजः । वदन्निति वचनान्मन्त्रमध्ये होमः स्वाहाकारस्त्वन्तत एव भवति । ततः शेष-
समाप्तिः । तत्र स्रुकप्रतितपनमुपसामिन्धनं चाऽऽहवनीयस्यासंभवाच्चिर्वर्तते । प्रतितपन-
निवृत्तेरेवोद्देशनमपि निवृत्तं भवति । परिसमूहनादेस्त्वनिवृत्तिः शकलहिरण्ययोरग्निप्रति-
निधित्वेन विधानात् । यस्याप्यजस्र आहवनीयस्तस्यापि प्रतिनिधावेवाग्निहोत्रसमाप्ति-
रविशेषात् । ततो मन्थनम् ॥ ४७ ॥

यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिष्परिध्याहवनीयात्प्राची-
नमङ्गारो निवर्तेताध्वर्यवे च यजमानाय चाक*
स्यात् । यदि दक्षिणा ब्रह्मणे च यजमानाय चा-
क* स्यात् । यदि प्रत्यग्घोत्रे च पत्नियै च यज-
मानाय चाक* स्यात् । यद्युदङ्ग्रीधे च पशु-
भ्यश्च यजमानाय चाक* स्यात् । मा तमो मा
यज्ञस्तमन्मा यजमानस्तन्नमस्ते अस्त्वायते नमो
रुद्र पराय ते नमो यत्र निषीदस्यध्वर्यु मा मा
हि*सीर्यजमानं मा हि*सीरिति त* सुवस्य बुध्ने-
नाभिविदध्यात् ॥ यदि प्राचीनं निवर्तेतैवग्नि-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

२७३

तरासु दिक्षु ब्रह्माणं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति दक्षिणतो मन्त्रं संनमति ॥ होतारं मा हिंसीः पत्नीं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति पश्चात् । आग्नीध्रं मा हिंसीर्यजमानस्य पशून्मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरित्युत्तरतः ॥ (ख०२) ॥ ४८ ॥

बहिष्परिधीति देशोपलक्षणम् । यदि पुरस्तादिति लिङ्गाद्वाह्मणे परिध्यग्रहणाच्च । तेनान्वाधानप्रभृत्या प्रयाजारम्भादयं विधिः । अन्यत्र तु तूष्णीमङ्कारं प्रहृत्य सर्वप्रायश्चित्तमेव । बुधो मूलम् । अभिनिदध्यात्, अभिपीडयेत् । मा तम इत्येतत्सर्वासु दिक्षु समुच्चीयते ॥ ४८ ॥

सहस्रशृङ्गे वृषभो जातवेदाः स्तोमपृष्ठो घृत-
वान्सुप्रतीकः । मा नो हासीन्मेत्थितो नेत्त्वा
जहाम गोपोषं नो वीरपोषं च यच्छेत्त्येनमग्नौ
प्रहरति ॥ ४९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४९ ॥

प्रहृत्य वाऽभिजुहुयात् ॥ ५० ॥

तूष्णीं प्रहृत्य मन्त्रेण वाऽभिजुहुयात् ॥ ५० ॥

यद्याहिताग्नेरग्निर्मध्यमानः कालसंनिकर्षेण
न जायेत यत्रान्यं पश्येत्तत आहृत्य वि-
हृत्य हुत्वाऽत्वरमाणः पुनर्मन्थेत् ॥ ५१ ॥

प्रवासादौ समारूढोऽग्निरग्निहोत्रकालसंनिकर्षे यदि विहरणाय मध्यमामो न जायेत तदा लौकिकाग्निमाहृत्य गार्हपत्यायतने निधाय विहृत्य जुहुयात् । तथा च बौधायनः—
'अथारण्योः समारूढेषु मथित्वाऽग्नीन्विहृत्य जुहुयात् । अपि वा लौकिकमाहृत्य विहृत्याग्नीन्तराऽऽग्निं निधाय जुहुयात्' इति । आश्वलायनेनापि—अग्निहोत्राय कालेऽ-
शावजायमान इति वदता समारूढविषयत्वमेवास्य विधेः ख्यापितम् । न ह्यनुगतोऽग्नि-
रग्निहोत्राय मध्यते, अपितु सर्वकामार्थं समारूढस्तु कदाचिदाग्निहोत्रायैव मध्यते प्रवा-
सादाविति युक्तं तद्विषयत्वम् । तत्राजस्राग्नेर्वहुषु समारूढेषु य एवाग्निर्मध्यमानो न
जायते स एवाऽऽहर्तव्यः । एवं विहरणकालप्रभृत्या होमकालादयमेव विधिः । अनुगति-
विषये तु केवलगार्हपत्यानुगतावुभयानुगतौ च मध्यमानस्याजन्मानि यो विधिः स यस्य

बोभावनुगतावित्यत्रैवं दर्शितः । अन्यत्तु मतम् । ‘ मध्यमानम् ’ इत्यविशेषवचनादनु-
गतिविषयेऽपि समानोऽयं विधिः । कालसंनिकर्ष इति च प्राधान्याद्धोमकालसंनिकर्षो
गृह्यते । तेनानुगतिविषयेऽपि होमकालातिपत्तौ यस्याऽऽहवनीय इत्यादिविधिना मध्य-
मानस्याजन्मनि भवत्येवायं विधिः । अनासत्तौ तु होमकालस्य यथाविहितप्रायश्चित्ता-
न्येव भवन्तीति । आगामिकालविप्रकर्ष एवात्वरमाणो मन्थेत्, अन्यथा पुनरनुकल्पः
प्रसज्येत । न च तच्छक्तिविषये युक्तमिति भावः ॥ ९१ ॥

अन्यमविन्दन्नजाया दक्षिणे कर्णे जुहुयात् ॥ ५२ ॥

अजादयोऽग्नेः प्रतिनिधीयन्ते मुख्यत्वादिसामान्यात् । यथोक्तं ब्राह्मणे—तमग्निर्देवता
अन्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथन्तरश्च साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते
मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त, इत्यादि । तस्मादविकारोऽग्निलिङ्गानां मन्त्राणाम् । तत्रोद्धरण-
श्रपणप्रतिपत्नाद्यन्वभावाच्चिर्वर्तते । तथा श्रपणोद्धरणाभावादेवाजादीनां गार्हपत्ये
स्थापनमपि निवृत्तम् ॥ ९२ ॥

अजस्येत्येकेषाम् ॥ ५३ ॥

पराग्निहोमपक्षे तु होमार्थमवस्थापयन्ति ॥ ९३ ॥

अजस्य तु ततो नाश्नीयात् ॥ ५४ ॥

अजजातिसंबन्धि मांसं क्षीरादि वा किञ्चिन्नाश्नीयात् । ‘कर्णे चेन्मांसवर्जनम्’ इत्या-
श्वलायनः ॥ ९४ ॥

अजामविन्दन्नब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते जुहुयात् ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणोऽप्यजया व्याख्यातः ॥ ९५ ॥

ब्राह्मणं तु वसत्यै नापरुन्ध्यात् ॥ ५६ ॥

असूर्योदार्थं वचनम् ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणं त्वविन्दन्दर्भस्तम्बे जुहुयात् ॥ ५७ ॥

भवत्यत्र ब्राह्मणम्—‘अग्निवान्वै दर्भस्तम्बः’ (तै० ब्रा० ३-७-३) इति ॥ ९७ ॥

दर्भास्तु नाध्यासीत् ॥ ५८ ॥

अन्यत्र ब्रह्मयज्ञार्थत्वाद्द्वैधादासनादिति द्रष्टव्यमविरोधात् ॥ ९८ ॥

दर्भान्नविन्दन्नप्सु जुहुयात् ॥ ५९ ॥

कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । भवति चात्र श्रुतिः—अग्निं या गर्भं दधिरे (तै०
सं० ९-६-१) इत्यादि ॥ ९९ ॥

आपस्तु न परिचक्षीतेमा भोजनीया इमा अभोज-
नीया इति ॥ ६० ॥

आपस्तु बीभत्सा अपि न वर्जयेदित्यर्थः ॥ ६० ॥

दातृदोषादपि न बीभत्सेतेत्याह—

अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरं परिगृह्णीयादेवापः ॥ ६१ ॥

अभोजनीय अमोज्यान्नः ॥ ६१ ॥

अद्भिस्तु पादौ न प्रक्षालयीत ॥ ६२ ॥

मुखार्थस्य प्रक्षालनस्य निषेधो न शौचार्थस्यापि, प्रयतस्यैव कर्माधिकारात् ॥ ६२ ॥

सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानि भवन्ति ॥ ६३ ॥

‘ सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानि भवन्तीत्याश्मरथ्यः । यावज्जीवमित्यालेखनः ’ इति भरद्वाजः । सांवत्सरिकत्वविकल्पाभावः स्वमते । अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरमिति लिङ्गात् । श्रुतिश्च भवति—संवत्सरं हि व्रतं नाती(त्ये)ति ॥ ६३ ॥

संवत्सरेऽग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ६४ ॥

संवत्सरस्य परस्तादित्यापस्तम्बः । व्रातपत्येष्ट्या व्रतनिवृत्तिः ॥ ६४ ॥

अग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालम् । यद्याहिताग्नेरग्नि-
गृहान्दहेत् ॥ ६५ ॥

येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीयेरनृहदाहे वेत्यापस्तम्बः । पूर्वे चापरे च वृद्धबाला वंश्या यद्यन्वञ्चः संतता म्रियेरन्दह्येरन्वा गृहास्तत्रेयमिष्टिनैमित्तिकी सिध्यति च तत्र कामो वाक्यशेषात् ‘ यथा नैषां पुरायुषोऽपरः प्रमीयते नास्यापरं गृहान्दहति ’ (तै० सं० २-२-३) इति च ॥ ६५ ॥

अग्नये विविचयेऽष्टाकपालं यस्यान्यैरग्निभिरग्नयः

संसृज्येरन्मिथो वा ॥ ६६ ॥

अन्यैर्लौकिकैर्वैदिकैर्वा संसर्गे पञ्चानां परस्परं संसर्गे चयमेवेष्टिरुत्सर्गेण भवति । अप-
वादे त्वन्याः । ताश्च समारोपणेन विविक्तेष्वग्निषु भवन्ति । समारोपणमन्त्र एव तु तं
तमग्निं हंसः क्षीरनीर इव विवेक्ष्यति । तथा संसर्गे प्रकृत्यारण्योरग्नीन्समारोप्येत्येव
बोधायनः ॥ ६६ ॥

अग्नये वीतयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी

संसृज्येयाताम् ॥ ६७ ॥

गार्हपत्यदक्षिणाग्नी इति वचनात्तयोः पृथगेकदेशसंसर्गे न भवतीयमिष्टिः । एव-
मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ६७ ॥

अग्नये विपृचयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहवनीयौ ।

गार्हपत्यदक्षिणाग्नी इत्येकेषाम् ॥ ६८ ॥

दक्षिणान्याहवनीयौ वेत्यापस्तम्बः । पूर्ववदन्वयः ॥ ६८ ॥

अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं यद्यभ्यादाहोनेन ॥ ६९ ॥

संसृज्येरन्नग्नयः, इत्यन्वयः । अभ्यादाहो गृहदाही ॥ ६९ ॥

अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं यदि शवाग्निना । अग्नये

संकुसुकायाऽष्टाकपालं यदि सूतकाग्निना ॥ ७० ॥

संसृज्येरन्नग्नय इत्यन्वयः सर्वत्र । शवाग्निश्चिताग्निः । सूतकाग्निर्जातकर्मार्यः ॥ ७० ॥

संकुसुको विकुसुको विकिरो यश्च विष्किरः ।

भाषाज्येन नलेध्मेन ऋव्यादं शमयामसि । अस्मि-

न्वयं संकुसुकेऽग्नौ रिप्राणि सृज्महे । अभूम य-

ज्ञियाः शुद्धाः प्र ण आयूक्षिष तारिषदिति या-

ज्यानुवाक्ये ॥ ७१ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ ७१ ॥

अग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं यदि वैद्युतेन ॥ ७२ ॥

वैद्युतोऽशनिप्रभवः । संकुसुकादन्यासामान्नाय एव याज्यानुवाक्याः ॥ ७२ ॥

सर्वे संनिपतेरन्नग्नये विविचये निरुप्याग्नये शुचये

निर्वपति । व्रातभृतीं तृतीयामप्सुमतीं चतुर्थीं

क्षामवतीमन्ततः परिक्रमयेत् ॥ (ख०३) ॥ ७३ ॥

यत्र तु गृहदाहादिनिमित्तसमुच्चयात्क्षामवत्यादयोऽप्सुमत्यन्ताः सर्वा इष्टयः संनि-
पतेयुस्तत्र निमित्तक्रमभेदे सत्यप्यनेनैव क्रमेणेष्टीनिर्वपेत् । व्रातभृतीं चाधिकं तृतीयाम् ।
तत्रापसुमतीं चतुर्थीं निरुप्य ततो विष्टगादिभ्यः संकुसुकान्तेभ्यः शुचिर्वर्जं निर्वपेत् ।
ततः क्षामवतीमाद्यां सतीमन्तं गमयेत् ॥ ७३ ॥

व्रातभृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति । व्रातपतीमुत्तमाम् ॥ ७४ ॥

अथवा विविचये निरुप्य व्रतभृते निर्वपेत् । ततोऽनन्तरोक्तेनैव क्रमेण शुच्यादिभ्यः
क्षामवदन्तेभ्यः । ततोऽन्ते व्रातपतीमित्यर्थः । कतिपयनिमित्तसंनिपाते तु क्रमेणैवेष्टयो
भवन्ति ॥ ७४ ॥

गर्भेऽस्रवन्तमगदमकरग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिः ।

पृथिव्यामवचुश्चोतैतन्नाभिप्राप्नोति निर्ऋतिं परा-

चैरित्याग्निहोत्रस्थालीः स्रवन्तीमभिमन्त्रयेत् ॥ ७५ ॥

स्पष्टम् ॥ ७९ ॥

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा
तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्रये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय
प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिवि-
ष्टाय शृते चरुमग्निरेषास्मै प्रजां प्रजनयतीति ॥७६॥

यः पुरस्ताच्चन्द्रोदयवतीं तिथिं चतुर्दशीं तेन मिश्रां वा पञ्चदशीं यजनीयमहर्बुद्ध्वा
तदनुगुणं प्रवृत्तदर्शतन्त्रो हविर्निर्वापोत्तरकालं तत्त्वं जानीयात्स निरुप्तस्य हविषस्तण्डु-
लान्धूलमध्यमाणुभेदेन त्रेधा विभज्य मध्यमानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ।
अधिवपनादिष्वग्निं दातारमुपलक्षयेदित्यर्थः । स्थविष्ठासिन्द्राय प्रदात्रे सायंदोहे चरुं
कुर्यात् । अणिष्ठासिष्णवे शिपिविष्टाय प्रातर्दोहे । तत्र चरुधर्मा यवाग्वा व्याख्याताः ।
चरुसांनाय्ययोः श्रपणात्स्थानाच्च तयोरेव गुणविकारौ । पुरोडाशस्त्वाग्नेयविकार एव ।
पुनरिज्यायास्तु विकल्पः । तदुक्तम्—‘ एकामेव यजेत द्वे एव यजेत ’ इति । नायं
विधिरसंनयतः, सांनाय्यसंयोगात् । आह चाऽऽश्वलायनः—सांनाय्ये पुरस्ताच्चन्द्रम-
साऽभ्युदित इति । भारद्वाजस्त्वाह—‘ सोऽयं नासंनयतो विद्यत इत्येकम् । विद्यत
इत्यपरम् इति । विद्यत इति पक्षेऽप्सु श्रपणम् । चर्वोरैन्द्राग्नेवच्च धर्माः ॥ ७६ ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदिते ॥ ७७ ॥

प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्यनुषङ्गः । यदा पुनरर्वाङ्निर्वापादकालप्रवृत्तिर्ज्ञाता तदा
संशयः, किं प्राकृत्या एव देवतायै निर्वपेदित्यनुषङ्गः वैकृतीभ्य इति । तत्र प्राकृतीभ्य
इत्यापस्तम्बो मन्यते । प्राकृतीभ्य इत्यविवक्षिता संख्या ॥ ७७ ॥

व्यूद्धभागभ्यो निर्वपेत् ॥ ७८ ॥

‘ वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति ’ इत्यर्थवादेन व्युद्धिहेतुत्वस्यापनादभ्युदितं
हविर्व्यूद्धमित्युच्यते । तद्भजन्ते या वैकृत्यो देवतास्ता व्युद्धभाजः । ताम्यो निर्वपे-
दित्यर्थः ॥ ७८ ॥

तथैकदेशे निरुप्तेऽभ्युदिते व्युद्धभागभ्यः शेषम् ॥ ७९ ॥

विनिरुप्तमर्धनिरुप्तम् । तत्राभ्युदिते प्राकृत्या एव देवतायै शेषं निर्वपेदित्यर्थः ॥७९॥

तामिष्टिं सस्थाप्य वत्सानपाकृत्य श्वः सांना-

य्येन यजेत ॥ ८० ॥

अथ निरुप्तानिरुप्तविशेषयोः शाखान्तरीया अपि कल्पा विकल्पार्थं प्रदर्शयन्ते—
‘ यस्यागृहीतं हविरभ्युदियाद्गतचर्या वा नोदाशस्मीत । स त्रेधा तण्डुलानिति पूर्ववत् ।

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ' इति भरद्वाजादयः । अगृहीतमनिरुप्तम् । अनिरुप्तविषये पूर्वषडभ्युदितेष्टिं कृत्वा पुनरिज्यां कुर्यात् । निरुप्तविषयेऽपि वक्ष्यमाण-
 व्रतचर्याकल्पाशक्तावेव कुर्यादित्यर्थः । व्रतचर्या वा नोदाशंसीत । व्रतचर्या उपवसथा-
 भ्यासः । तां च नोदाशंसीत, न शक्यामि कर्तुमित्युदीक्ष्य नाशंतीत नेच्छेदित्यर्थः ।
 तथाच व्रताशक्तावेवेति कात्यायनः । पुनरिज्यानियममात्रमप्राधिकमिति वेदितव्यम् ।
 ' अथ यस्य गृहीतं हविरभ्युदियात्सैव प्रायश्चित्तिः सा व्रतचर्या, इत्यापस्ताम्बः । निरु-
 प्तविषये सैवामावास्यायै पुनरभ्यस्ता प्रायश्चित्तिः, सा वा व्रतचर्या त्रयमहरेव वाऽभ्य-
 स्तमित्यर्थः । तदत्र निरुप्तविषयेऽनन्तरसूत्रोक्तेन कल्पेन सह त्रयोऽभी शाखान्तरकल्पा
 उक्ता भवन्ति, यथा प्रकृतिमेवाविकृतां कृत्वा तथैव पुनर्यजेत । अभ्युदितेष्टिं वा कृत्वा
 प्रकृत्या पुनर्यजेत । उपवसथमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चाद्यजेतेति । तदेतदुक्तं बौधायनीये
 स ह स्माऽऽह बौधायनः सिद्धैरेवाऽऽमावास्यायैर्हविर्भिरिष्ट्वा पुनरुपोष्य श्वोभूते काल्या-
 मनभ्युदितामव्यापन्नां यजेत । अत्र ह स्माऽऽह शालीकिः—यैषा ब्राह्मणजेष्टिस्तया
 व्यक्तयेष्ट्वा पुनरुपोष्य श्वोभूते काल्यामनभ्युदितामव्यापन्नां यजेतेत्यपि वोपावसथ एवा-
 तिप्रवर्धत, इति । सा व्रतचर्येत्यत्र प्रयोगमाहाऽऽपस्ताम्बः—' वत्सान्मातृभिः संसृज्य
 पुनरपाकृत्य पूर्वेषुर्दुग्धं दाधि हविरातञ्चनार्थं निदध्यात् ' (आप० श्रौ० ९-४-१४)
 इति । अग्न्यन्वाधानादि सर्वं कर्म यथानुष्ठितमेवावतिष्ठते । प्रातर्दोहार्थं त्वपाकृतान्व-
 त्सान्मातृभिः संसृज्य सायंदोहार्थं पुनरु(र)पाकृत्य दध्युत्पादयेत् । यत्तु प्रागुत्पन्नं
 दाधि हविस्तदातञ्चने निदध्यात्प्रातिपादयेत् । यदि प्रातर्दोहोऽप्युत्पन्नः स च तस्मिन्नेव
 दध्यन्भिदोहत्वेन योज्यो न त्याज्यः । तत एव न्यायात् । यस्तु निरुप्त एवाऽऽग्नेयो
 धार्यते, श्रपितश्चेत् त्याज्य एव, अशुक्तपर्युषितत्वादिदोषप्रसङ्गात् । ततः श्वोभूते कृता-
 न्तात्प्रक्रम्य यजेत । यदा तु कृतायामिज्यायां चन्द्रज्ञानं तदा पुनरिज्यैव । अकाले कृत-
 स्याकृतत्वात् ॥ ८० ॥

अग्नये पाथिकृते पुगोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदयो
 दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं
 वाऽपिपादयेदिति ॥ ८१ ॥

एतदुक्तं ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु च तत्तथा कुर्यादित्यर्थः । इदं च तत्रोक्तम्—आर-
 ष्वददर्शपूर्णमासः संस्तयोरन्यतरं स्वकालादतिपाद्यादनदुद्दक्षिणां पाथिकृतीं निर्वपेदिति ।
 तां च कृत्वा वैश्वानर्यपि कार्या, निमित्तैक्यात् । एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानीति वचनाच्च ।
 ते च कृत्वाऽतिपन्नोष्टिरपि कार्या कालातिपत्त्यर्थत्वात्तयोः । उक्तं च बौधाय-
 नेन—पाथिकृतं निरुप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदथातिपन्नां प्रतियजे-

दिति । कल्पान्तरमप्याह । तत्राऽऽह स्म ह शालीकिः— पाथिकृतं निरुप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं समानतन्त्रमनुनिर्वपेन्नचातिपन्नां प्रतियजेत, इति । तत्र च यावदुत्तरस्य कर्मणः कालस्तावदेवेष्टाऽतिपन्नेष्टिः । उत्तरेण त्ववरुद्धे काले प्रायश्चित्तमात्रं तद्वाधिकां काराय क्रियते नातिपन्नेष्टिः । अकाले कृतस्याकृतत्वात् । अथापद्यकृतप्रायश्चित्तस्यैव गौणमेतं कालमाहुः कल्पान्तरकाराः । भरद्वाजस्तावत्—‘ आ दर्शात्पौर्णमासस्य कालो नातीयादापौर्णमासाद्दर्शस्येति कालातिक्रमेऽप्यापदि यजेत, इति । निदानकारोऽप्याह—‘सर्वत्राऽऽपूर्वमाणपक्षो दर्शस्य स्थानं कृष्णपक्षश्च पौर्णमासस्येति । तथा पौर्णमासेन हविषाऽपरपक्षमभि यजेताऽऽमावास्येन पूर्वपक्षमिति च वचनान्तराणि कल्पान्तरत्वान्न लिख्यन्ते । समानमेतद्विबहूनामतिपत्तावपीति द्रष्टव्यम् ।

योऽयं पाथिकृतः पुरोडाशः सोऽतिपन्नेष्ट्या सह । तथा चाऽऽह भगवानापस्तम्बः—‘समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः’ (आप० श्रौ० ९-४-३) । तच्चातिपन्नेष्टेः सर्वथाऽतीतकालत्वे न संभवतीति गौणकाल एव व्यवतिष्ठते । न चास्मिन्कल्पे वैश्वानरी, शाखान्तरीयत्वात् पाथिकृतेन सहातिपन्नयागानिवृत्तेश्च । एवमुत्तरविकल्पयोर्द्रष्टव्यम् ॥ ८१ ॥

अथ प्रवृत्तस्यातिपत्तौ शाखान्तरीयं विधिमाह—

वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरेतामिष्टिं निर्वपन्ति । य एवासावाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां तमेवाग्नेये पाथिकृते कुर्यात्तेनैव पन्थां पुनरेवैति न यज्ञं विच्छिनत्तीति विज्ञायते ॥ ८२ ॥

यस्य प्रारब्धेष्टिर्मध्ये विहता स्यात्तस्य यदि मध्येयज्ञं पाथिकृती क्रियेत तदा स यज्ञः पूर्वप्रततो विच्छिद्येत, न चान्ते कर्तव्यतेष्यताम्, निर्हृत्य दोषमतिपन्नायाः कर्तव्यत्वात् । अतो य एव तत्राच्युत आग्नेयः स एव पाथिकृद्गुणकः कार्यः, तेनैव पुनर्यज्ञस्य विहतस्य पन्थानं प्रतिपद्यते, न च यज्ञो विच्छेदितो भवतीति ।

स चायं कल्पः प्रवृत्तस्यातिपत्तौ पूर्वाभ्यां विकल्पाभ्यां विकल्प्यते, शाखान्तरीयत्वात् । अप्रवृत्तस्य तु पूर्वावैव भवतः प्रवृत्तैकविषयत्वादस्य ॥ ८२ ॥

प्रवृत्तस्य कालातिनयेऽप्रवृत्तस्य वैश्वानर्यग्नेये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ८३ ॥

आचार्यस्तु पाथिकृतीमपि प्रवृत्तविषयां वाष्टि यथा एनां प्रकृत्याऽऽहेति प्रवृत्तस्य कालापनयेऽप्रवृत्तस्य वैश्वानरीयेति । नायमभिप्राय आपस्तम्बस्य । तस्य सामान्यतो वचनादत्र विशेषवचनाच्च ॥ ८३ ॥

य आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरेत् । य आहि-
ताग्निः प्रवसेदित्येकेषाम् ॥ ८४ ॥

व्रतभ्रेषोऽव्रत्यचरणम् । 'व्रत्येऽहनि माःसं वाऽश्नाति स्त्रियं वोपैति' (आप०श्रौ०
९--१-४) इति वचनान्न पूर्वाभ्यां संबध्यते । तेन सार्वकालिकयोरेव व्रतभ्रेषप्रवासयो-
र्भवति व्रातपती । व्रत्येऽहनीति सूत्रान्तरवचनं काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यत इत्यपरम् ।
बोधायनश्चाऽऽह— 'य आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरोदित्याधानप्रभृत्येवेदमुक्तं भवतीति ।
अन्वाहितेष्वेवोपसमाहितेषु चेति शालीकिः ' इति ॥ ८४ ॥

अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं य आहिताग्नि-
रार्तिजमश्रु कुर्यात् । व्रातभृतीं प्रवास
एके समामनन्ति । व्रातपतीमश्रुकर्मणि ॥ ८५ ॥

आर्तिजग्रहणं हर्षजाश्रुव्यावृत्त्यर्थम् । केचिद्रतभृद इति दकारश्छान्दसः प्रामादिको
वा । व्रत्येऽहनीत्यनुपङ्गः । तथा च बह्वृचाः—'तदाहुर्य आहिताग्निरुपवसथेऽश्रु कुर्वीत'
इति ॥ ८५ ॥

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर्देवाः आसादया इह । अग्ने
हव्यायं वोढवे ॥ व्रता नु विभ्रद्व्रतपा अदाभ्यो
यजा नो देवाः अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि
सुषिदानो अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेद इति
याज्यानुवाक्ये ॥ (स्व०४) ॥ ८६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ ८६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

=====
अथ पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

यस्मान्नीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि ।
प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड नमो रुद्राय मीदुष इत्य-
भिमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

ताषिति शेषः ॥ १ ॥

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २८१

यद्यग्निहोत्र्युपसृष्टोपसन्ना वा निषीदेदुदस्थाद्देव्य-
दितिर्विश्वरूप्यायुर्यज्ञपतावधात् । इन्द्राय कृष्वती
भागं मित्राय वरुणाय चेति तामुत्थाप्य दुग्ध्वा
ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ २ ॥

अग्निहोत्रद्रव्यधुग्धेनुरग्निहोत्री । सा यदि प्रस्रवणार्थमुपसृष्टा संयोजितवत्सा वा
निषीदेदुत्थापयत्यध्वर्युः । तां दुग्ध्वा सह क्षीरेण तस्मै दद्याद्यजमानो यस्यान्नं न
भुञ्जीत । अत्र शाखान्तरश्रुतिमुदाहरत्यापस्तम्बः— ' अवर्तिमेवास्मिन्पाप्मानं प्रतिमु-
ञ्चतीति विज्ञायते ' (आप० श्रौ० ९-२-९) इति । तथा च कृते तस्मिन्नेवावर्ति-
लक्षणं पाप्मानं प्रतिमुञ्चति आसजति । अवर्तिर्दारिद्र्यमशनाया वा ॥ २ ॥

यस्यान्नं नाद्यादपि वैनां दण्डेन विपिष्याविपिष्य
वोत्थाप्याऽऽत्मन्कुर्वीत सूयवसाद्भगवती हि भूया
अथो वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमध्वये
विश्वदानीं पिव शुद्धमुदकमाचरन्तीति दर्भस्तम्ब-
मालु(लो)प्य ग्रासयेत् ॥ ३ ॥

तामात्मनि कृतामेवं ग्रासयित्वा ततो होमाय दुह्यादिति भावः ॥ ३ ॥

यदि दुह्यमाना वाच्येत यदि वा लोहितं दुहीत
व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा दक्षिणार्थिं परिश्रित्य तस्मिन्ने-
तः श्रपयित्वा तस्मिन्नेव जुहुयात् । तां ब्राह्म-
णाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्मन्येत ॥ ४ ॥

व्युत्क्रामतान्यत्र गच्छतेति यजमानादीनां प्रैषः । यमनभ्यागमिष्यन् यं प्रति कस्मै-
चिदपि कार्याय न गमिष्यति तस्मै दद्यात् ॥ ४ ॥

यदद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त यदोषधीरप्यसरद्यदापः ।
पयो गृहेषु पयो अग्नियासु पयो वत्सेषु पयो
अस्तु तन्मयीत्येनदभिमन्त्र्य यदि दुह्यमानः
स्कन्देत्समुद्रं वः प्रहिणोमीत्येतयाऽद्भिरुपनिनीय
तदेव यादृक्कीदृग्घृत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात्
॥ ५ ॥

सामान्यतोऽग्निहोत्रस्कन्दने—अस्कान्धौरित्यभिमन्त्रणम्, उन्नं भयेत्याद्भिः संसर्गं
च वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥ ५ ॥

आपि वा तां चैव दुह्यादन्यां वा यदि भिन्द्यादन्यां
स्थालीं निर्णिज्याथान्यां दुह्यादुदकं त्वनुपरासि-
च्यम् ॥ ६ ॥

स्थाली चेदेकदेशतो भिन्द्यात्तदा प्रक्षाल्य तां स्थालीं तस्यामेवान्यां गां दुह्यात् ।
तामेव वा गां सा चेत्पुनः प्रपीना स्यात् । सर्वभेदे तु स्थाल्यन्तरमागमयेत् ॥ ६ ॥

यदि दुग्धं स्कन्देद्यदि हियमाणं यद्यधिशीय-
माणं यद्यधिश्रितं यद्युद्रास्यमाणं यद्युद्रासितमन्या-
मभिदुह्यात् ॥ ७ ॥

दुह्यमानस्कन्दने प्रायश्चित्तमुक्तं पूर्वसूत्रे । तथा दुग्धादीनामपि पुरस्ताद्वक्ष्यते । तत्रो-
भयेषामपि द्रव्यमनेन नियम्यते । अतो दुह्यमानस्य पुनर्ग्रहणम् । हियमाणं गार्हपत्येऽ-
धिश्रयणार्थम् । तदेव यादृगित्यादि स्कन्नाशिष्टमेव यावत्तावद्वाऽल्पं शिष्टमपि होतव्य-
मित्यर्थः । अथ यद्यल्पतरमवशिष्टमनाहुतिक्रमं स्यात्तदा तस्योपर्यन्यां दोहयित्वा वर्धि-
तेन होतव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ यद्युन्नीतं स्कन्देद्यदि द्विर्यदि त्रिर्न तदाद्रि-
येतेत्येकेषाम् । चतुर्थमुन्नीयमानं स्कन्देत्स्थाल्यौ
शेषमानीय ततश्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा वारुणीमृचम-
नूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ (ख०५) ॥ ८ ॥

यदि सकृद्द्विस्त्रिर्वोन्नीतं क्रमशो युगपद्वा स्कन्देन्न तदाद्रियेत । शिष्टेनैव
जुहुयात् । आद्रियेतैव तु स्कन्नप्रायश्चित्तम् । आहुतिमात्रस्कन्दने प्रायश्चित्तविधानात् ।
यदि पुनश्चतुर्थं स्कन्देत्तदा स्रुचि शिष्टं स्थाल्यामानीय पुनरुन्नयितव्यमभिदोह्यं वा स्रुचि ।
तत्र चतुरित्येतदनुवादत्वात्पञ्चमस्याप्युपलक्षणं पञ्चावत्तिनः । तेन चतुर्थमित्येतदपि
चतुर्थप्रभृतीत्युक्तं भवति । तथाऽत्र प्राक्चतुर्थादनादरवचनात्पूर्वसूत्रेऽप्युन्नीयमानमुन्नीतं
वा स्कन्देदित्येतच्चतुर्थप्रभृत्येव स्कन्दनेऽवतिष्ठते । तस्य चानेन समुच्चयासंभवाद्विकल्पः ।
केचित्तु विनिवेशनं कुर्वन्ति । यत्र तु सकृद्द्विस्त्रिर्वोन्नीतस्कन्दने सति चतुर्थप्रभृत्यप्युन्नीतं
स्कन्दति तत्रायं विधिः । अन्यत्र पूर्वं इति ॥ ८ ॥

यद्युन्नीतं स्कन्देत्पुनरभ्युन्नीय होतव्यमथाऽऽज्येन
वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ ९ ॥

यद्युद्द्रुतस्य स्कन्देद्यत्ततो हुत्वा पुनरेयाद्यन्नं
विच्छिन्द्याद्यत्र स्कन्देत्तं निषद्य पुनर्गृहीयात्तदेव
यादृक्कीदृग्घृत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् ॥ १० ॥

उद्द्रुतस्येति आदिकर्मणि क्तः । उद्द्रुतमुत्थाय प्राङ्नेतुं प्रक्रान्तमित्यर्थः । प्राङ्गन्य-
नप्रभृत्युत्तरोपादानात् । उक्तं च ब्राह्मणे—‘ बृहस्पतेरुक्तीं सवितुः प्रक्रान्तं द्यावा-
पृथिव्यं हियमाणम् ’ इति । तदुद्द्रुतं यत्र स्कन्देत्तन्निषद्य तत्राऽऽसित्वा स्कन्नस्योपरि
स्थालीं निधाय तस्याः पुनः स्रुचि गृहीत्वा तदेवाभिवर्धितं होतव्यं न तु ततः पृथग्द्र-
व्यान्तरमुत्पादयितव्यमित्यर्थः । यथा चायमर्थस्तथा यद्युद्द्रुतस्य स्कन्देदित्यादिश्रुतिरेव
विभावितव्या । व्याचष्टे च तां बौधायनो यथा—यदुद्द्रुतस्य स्कन्देत्तन्निषद्य पुनर्गृही-
यादिति । यत्रैव स्कन्दति तत्रैव स्थालीं निधायतिशिष्टमानीय पुनरभ्युन्नयि तदेव यादृ-
क्कीदृक् च होतव्यमिति । पुनर्होमः प्रागेव व्याख्यातः । तस्मिन्कृते—अव ते हेड
इत्यनुद्द्रुत्योदुत्तममिति वारुण्यर्चाऽऽज्याहुतिं जुहुयात् ॥ ९ ॥ १० ॥

यदि प्राचीनं हियमाणं स्कन्देत्प्रजापतेर्विश्व-
भृति तन्वा(न्वां) हुतमसीत्यभिमन्त्र्याथाऽऽज्येन
वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ ११ ॥

अत्र तु हियमाणमिति विशेषणाद्यावन्नियच्छत्युद्गृह्णाति वा तदाऽपूर्वं एव विधि-
र्भवति । प्राचीनं प्राक्प्रवृत्तम् । यावत्पुरतः पराहतं स्यादित्यर्थः । तत्र प्रजापतेरित्य-
भिमन्त्रणमन्त्रोऽस्कानित्यस्यापवादः । उपसर्गस्तु यथोक्त एव भवति । तत एतदेव
स्कन्नशिष्टमग्निहोत्रद्रव्यं स्यान्न त्वन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यमित्यापस्तम्बीये त्वाश्मर-
ध्यमतम् । पुनः सिद्धान्तमतात् पुनर्होमोऽपि कार्यः । तत्राशेषस्कन्दने स्थाल्याः पुनरु-
न्नयनम् । स्थाल्या अप्यभाव आज्यं च प्रतिनिधिमाहाऽऽश्वलायनः—‘ प्रजापतेर्विश्वभृति तन्वं
हुतमसीति तत्र स्कन्नाभिमर्शनम् । शेषेण जुहुयात् । पुनरुक्तीयाशेषे । आज्यमशेष ’
इति ॥ ११ ॥

यदि पुरः पराहतं स्कन्देदनुद्द्रुत्य पुनरभ्युन्नयि
होतव्यमथाऽऽज्येन वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा
जुहुयात् ॥ १२ ॥

पुरः पराहतं पुरस्तादुपसादनशेषं प्रति नीतमित्यर्थः । तत्रोपसन्नस्य पुरस्तादुपसाद-
नादुपसाद्यमानेऽप्ययमेव विधिः । अनूदाहृत्य स्रुचमनु स्थालीमानीय ‘ चतुरभ्युक्तीय
होतव्यमन्यया वाऽभिदोह्यामित्यापस्तम्बः ॥ १२ ॥

यदि पुर उपसन्नमहुतं स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृ-
क्च हुत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् ॥ १३ ॥

दर्भेषूपसादनप्रभृत्या पूर्वाहुतेरयं विधिः । यदि पूर्वस्यामाहुत्यामिति पुरस्ता-
दुपादानात्ततोऽर्वागवध्यन्तरानुपादानाच्च । तथा च ब्राह्मणम्—‘ ऐन्द्राग्रमुपसन्नम् ।

अग्नेः पूर्वाहुतिः' इति । उपसन्नमहुतमुपसादनप्रभृति यावन्न हुतं तावदित्यर्थः ॥ १३ ॥
नन्वेवं पूर्ववदनुक्तसिद्धे परावधावहुतमिति कस्मादुक्तम् । को दोषः । पूर्वं हि
कथंचिद्भूम्यमानत्वात्परावधिर्नोपात्तः । इदानीमापस्तम्बसूत्रे सोऽपि पाठित इति तथैव
दार्शितः । तेनाचोद्यमेतत् । पुनर्होमादि समानमुद्द्रुतस्कन्दनेन । एवमग्निहोत्रस्कन्दते
द्रव्योत्पत्तिरुक्ता । इदानीं प्रायश्चित्तमाह—

अस्कान्यौः पृथिवीमस्कानृषभो युवा गाः ।
स्कन्नेमा विश्वा भुवना स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ।
अस्कानजनि प्राजन्या स्कन्नाज्जायते वृषा ।
स्कन्नात्प्रजनिषीमहीत्यग्निहोत्र* स्कन्नमभिमन्त्र्या-
द्भिरुपनिनयेत् ॥ १४ ॥

उपनिनयेत् संसृजेत् ॥ १४ ॥

यदि साय* स्कन्देदा होतोः प्रातर्नाश्री-
यात् । यदि प्रातः स्कन्देदा होतोः सायं
नाश्रीयात् ॥ १५ ॥

सायंस्कन्दने प्रातरा होतोः, आप्रातर्होमं नाश्रीयात् । एवमा सायंहोतोः प्रातः ।
सर्वाग्निहोत्रद्रव्याणामयमेव विधिः स्कन्दने । द्रव्योत्पत्तौ त्वभिदोहनादिस्थाने तज्जाती-
यस्य द्रव्यस्य पुनराहरणमिति विशेषः ॥ १५ ॥

दिव्या वा एतमशनिरभ्यवैति यस्याग्नि-
होत्र* शिरिशि(शरश)रा भवति । समो-
षामुमिति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् ॥ १६ ॥

शिरिशिरेति शब्दानुकारः । यस्याग्निहोत्रं शिरिशिरायते तस्यायमशनिपातो
दुर्निमित्तमिति यावत् । तत्र यजमानद्वेष्यस्य नाम गृहीत्वाऽध्वर्युर्ब्रूयात्—तत्र समोष
देवदत्तमिति । ओषतिर्दाहकर्मा । तस्य संपूर्वस्य रूपं समोषेति ॥ १६ ॥

यस्याग्निहोत्रेऽधिश्चिते श्वाऽन्तरा धावेद्गार्ह-
पत्याद्भस्माऽऽदायेदं विष्णुर्विचक्रम इति
वैष्णव्यर्चाऽऽहवनीयाद्ध्व*संयन्नुद्द्रवेदेत-
यैव भस्मना शुनः पदमुपवपति ॥ १७ ॥

ध्वंसयन्नितस्ततो भस्म विकिरन्गत्वा शुनः पदानि भस्मनाऽभिपूरयेत् । अधिश्रयण-
प्रभृति ओद्वासनादिदं प्रायश्चित्तम् । आप्रदानमित्यपरे । अन्यदा(था) सर्व-
प्रायश्चित्तमेव ॥ १७ ॥

यस्यानाहृतमग्निं सूर्योऽभिनिम्नोचेद्यत्र दीप्य-
मानं परापश्येत्तत आहृत्यैनं प्रविशानीति वैष
आधीयते ॥ १८ ॥

अहरहरेनमाहरेयुरिति दक्षिणाग्नावुक्तम् । तत्र यद्यनाहृतेऽग्नौ सूर्योऽस्तमियात्तदा
पुष्टगृहादियोनिविशेषमनवेक्ष्य यत्र दृष्टोऽग्निस्तत आहृत्यैतं प्रविशानीत्येष विधीयते ।
वाकारः प्रसिद्धौ । अथवा एतं प्रविशानीति वा तूष्णीं वा विधीयत इत्यर्थः । अभि-
निम्नोचेदिति वचनादभ्युदये तूष्णीमाधेयः ॥ १८ ॥

इति दक्षिणाग्नेरनुगतस्याऽऽधानकल्पः ॥ १९ ॥

सर्वत्रानुगतस्यापि दक्षिणाग्नेर्यथायोन्युत्पाद्या (दनम) यमेवाऽऽधानप्रकार इत्यर्थः ।
दक्षिणाग्नेरिति वचनात् । सभ्यावसथ्ययोस्तूष्णीमेवाऽऽधानम् । प्रायश्चित्तं तु सर्वेषु
सर्वप्रायश्चित्तमेव, विशेषस्यानुक्तत्वात् ॥ १९ ॥

यस्यानुद्धृतमग्निं सूर्योऽभिनिम्नोचेत् ॥ (ख०६) ॥

अग्निहोत्रं पूर्वं हरेयुः । अथाग्निमुद्धरेयुः । अपि वा
दर्भेण हिरण्यं प्रबध्य पूर्वं प्रतिपद्येतान्वद्ब्राह्मण
आर्षेयो बहुविदाग्निमुद्धरेत् । अन्वद्ब्रह्मिहोत्रेणा-
नुद्धवेदाग्निं प्रतिष्ठाप्याग्निहोत्रमुपसाद्याऽऽतमितोर-
प्राणन्नासित्वा वरं दत्त्वा हुत्वा भूर्भुवः सुवरित्यु-
पतिष्ठेत वारुणं चरुं निर्वपेत् ॥ दोषावस्तर्नमः
स्वाहेति जुहुयात् ॥ २० ॥

अधिवृक्षसूर्ये प्रणयनस्योक्तत्वात् । तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिदम् । अत उद्धरणश-
ब्देन प्रणयनं लक्ष्यते । यथा यस्याग्नावग्निमुद्धरेयुरित्यादौ । तथा यस्याऽऽहवनीयमप्रणी-
तमभ्यस्तमियादित्याश्रलायनः । तेनोद्धृतेऽप्यप्रणीते भवत्येव प्रायश्चित्तम् । वेदार्थविदार्षेय
इति व्याख्यातं ब्रह्मौदने । तत्रैव बहुविषयं वेदनं यस्य स बहुवित् । अथवा ब्राह्मण
आर्षेय उद्धरेदिति ब्राह्मणस्य व्याख्या बहुविदिति । तत्र च वेदनबहुत्वस्यापोक्षित-
त्वात् । यस्य यस्य यतो यतो वेदनप्रकर्षस्तस्य तस्य परिग्रहे गुणातिशय इति
द्रष्टव्यम् ।

तत्रेध्माहरणादारभ्य प्रागुद्धवणादाहवनीयकर्मवर्जमध्वर्युणा कृते यजमानस्य परि-
कर्मां कश्चिद्दर्भेण बद्धं हिरण्यं पुरस्ताद्धरेत् । तमन्वद् अनुगतो बहुविदाग्निमुद्धरेद्-
विधिवत्प्रणयेत् । तमन्वद्ब्रह्मिहोत्रेणाध्वर्युरनुद्धवेत् । ततः परिकर्मिणा स्थापिते हिरण्ये
बहुविदाग्निं प्रतिष्ठाप्य मुञ्चति । ततोऽग्निहोत्रमुपसादयत्यध्वर्युः । नित्यामिति सूत्रान्तरे

नित्याग्निहोत्रमेवेदं न तु वैकृतं सत्पुनर्होमापेक्षमित्यर्थः । नित्यः पयसो नियत इत्यन्ये । तत आहवनीयस्येध्माधानादिप्रतिपद्याः पूर्वाहुतेः कृत्वा ततो यावत्तास्य (म्य) ति तावदनुच्छ्वसन्नासीत् । उच्छ्वस्य हुत्वाऽग्निहोत्रं वृष्टिरसीत्यपामुपस्पर्शनान्ते कृते भूर्भुवः सुवरित्याहवनीयमुपस्थाय तदानीमेव वारुणं चरुं निर्वपेत् । श्वोभूत इति भरद्वाजः । दोषावस्तर्नमः स्वाहेति जुहुयात् । एतदेव नित्यमाग्निहोत्रमित्याश्मरथ्यः । अथाऽऽलेखनः कालसमापादनीयमेवानेन मन्त्रेण होमं हुत्वा नित्यमाग्निहोत्रं जुहुयादिति पूर्ववत् ॥ २० ॥

यदि सायमग्निहोत्रस्यर्तुमति नयेत्प्रातर्वस्तर्नमः
स्वाहेति जुहुयात् ॥ २१ ॥ यदि प्रातरग्निहोत्रस्य-
र्तुमति नयेत्कालसमाप(पाद)नीयमेताभ्यां मन्त्रा-
भ्यां हुत्वा नित्यमाग्निहोत्रं जुहोति ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रे संध्यादयः सायंप्रातर्होमकाला उक्ताः । तेषां सर्वेषामतिपत्तौ प्रायश्चित्त-
मुपदिश्यते । तथा प्रदोषान्तो होमकालः, संगवान्तः प्रातस्तमतिनीयेत्याश्वलायनः ।
तत्र त्वापदि काला उक्ताः सूत्रकृता— 'यन्मध्यंदिने जुहोति ' इत्यादिना । तथो-
पग्रन्थकारेणाप्युक्तम्— 'सर्वमहः प्रातराहुतेः स्थानं सर्वा रात्रिः सायमाहुतेः' इति ।
भरद्वाजोऽप्याह— 'सायं होमं चोपोदयं जुहुयात् । प्रातर्होमं चोपास्तमयम् । कालेन
कालमनतिक्रम्य न स्कन्दने न व्यथन्ते, इति विज्ञायते ' इति । तस्मादनापद्येतप्राय-
श्चित्तम् । आपदि तु होम एव क्रियेत । यावदुत्तरस्य कालः प्राप्स्यति । प्राप्ते तूत्तर-
स्मिन्न पूर्वं क्रियेत, भ्रष्टकालत्वात् । प्रायश्चित्तं तु तत्र परस्ताद्दर्शयिष्यते । कालः
समापद्यते येन स कालसमापादनीयः । तं हुत्वेध्माहरणादि । स एवाग्निहोत्रार्थे कौश्चि-
दिष्टस्तन्निरासार्थमुक्तं नित्यमाग्निहोत्रमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥

सायमग्निहोत्रमुपसाद्य भूर्भुवः सुवरिति पुरस्ता-
द्धोतोर्वदति हुत्वा च प्रातरग्निहोत्रमुपसाद्याऽऽत-
मितोरप्राणन्नासित्वा वरं दत्त्वा हुत्वा भूर्भुवः
सुवरित्युपतिष्ठेतानुगमयत्याहवनीयमन्वाग्निरुषसा-
मग्रमख्यदित्यन्यं प्रणीयेहैव क्षेम्या एधि मा
प्रहासीन्माऽमुमामुष्यायणमित्युपतिष्ठेत । मैत्रं चरुं
निर्वपेत् ॥ २३ ॥

व्याख्यातः पूर्वेण । अमुमामुष्यायणमिति यजमानस्य नामगोत्रयोर्निर्देशः । यथा
देवदत्तं भार्गवमिति ॥ २३ ॥

सौर्यमेककपालमेके समामनन्ति ॥ २४ ॥

सौर्यस्याऽऽग्रयणोक्ता एककपालधर्माः कार्याः । स चाऽऽग्नेयविकारः ॥ २४ ॥

तस्याः सःस्थितायामनश्नन्तौ वाग्यतावेतद-
हर्जायापती अग्निमिन्धानावासाते ॥ २५ ॥

‘सःस्थितायामिष्ट्यामाहवनीयमेवैतदहरिन्धानावनश्नन्तौ वाग्यतावासाते यजमानः
पत्नी च’ (आप० श्रौ० ९-२-७) इत्यापस्तम्बः । आहवनीयमेवेति तमेवाऽऽहवनीयं
सायंहोमार्थमिन्धानावित्यर्थः । अथ वा सर्वाग्नीन्धनस्याऽऽश्वलायनादिभिरिष्टत्वा-
त्तन्निवृत्त्यर्थ एवकारः ॥ २५ ॥

द्वयोः पयसा सायमग्निहोत्रं जुहुयात् ।

पूर्वमग्निश्रित्योत्तरमानयेत् ॥ २६ ॥

द्वयोर्गवोरिति शेषः पूर्ववत् । यथा द्वयोः पयसा पशुकामस्य जुहुयादित्यत्रोक्त-
रीत्येत्यर्थः । तत्र पूर्वमग्निश्रयणमुपकारार्थमिति गम्यते ॥ २६ ॥

यस्यानुद्धृतमग्निः सूर्योऽभ्युदियाच्चतुर्गृहीतमाज्यं
गृहीत्वा पूर्वः प्रतिपद्येतान्वड्ब्राह्मण आर्षेयो बहु-
विदमिमुद्धरेत् । अन्वड्ब्रह्मिहोत्रेणानुद्धरेदग्निं प्रति-
ष्ठाप्याग्निहोत्रमुपसाद्य ॥ (ख०७) ॥ पुरस्तात्प्रत्य-
ङ्ङासीन उषाः केतुना जुषतां यज्ञं देवेभिरिन्वितं
देवेभ्यो मधुमत्तमः स्वाहेत्येतच्चतुर्गृहीतः हुत्वा
नित्यमग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ २७ ॥

व्याख्यातोऽभिनिम्नोचनविधिना । इयांस्तु विशेषः—हिरण्यस्थाने जुह्वां चतुर्गृहीतं
हरेत् । तच्च प्रतिष्ठापितेऽग्नावध्वर्युरग्निहोत्रमुपसाद्य पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यङ्मुख उप-
विश्य-उषाः केतुनेति जुहुयादिति ॥ २७ ॥

तस्य स एव होमकल्पः । सा प्रायश्चित्तिः ।

यत्प्रातर्ऋतावतीते ॥ २८ ॥

आतमितोरप्राणान्नित्यादिर्वरदानान्तो होमकल्पोऽनन्तरविधिना समानः । तथाऽऽ-
दित्योपस्थानादि द्वयोः पयसा होमान्तं प्रायश्चित्तम् । यत्प्रातर्ऋतावतीते यत्प्रातःकाला-
तिपन्ने सतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतावन्नाना । नाप्रानुगमयत्याहवनीयम् ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेवाग्नौ मैत्रेष्टिः सायंहोमश्चेति भावः ॥ २९ ॥

यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियादुन्नीयाऽऽ-
तमितोरप्राणन्नासित्वा हुत्वा भूरित्युपातिष्ठेत ।
वरो दाक्षिणा ॥ ३० ॥

यस्यानुदिते होष्यामीत्यभिसंधाय प्रक्रान्तमग्निहोत्रमनुदित एवाहुतं स्यात्तद्यथा
प्रक्रान्तप्रसवा स्त्री सद्योऽप्रसूताऽऽर्तिमियात् तादृगार्तं भवति । तेन च यजमा-
नोऽप्यात्मानं रुणाद्धि दुःखायाऽऽत्मानं नयतीत्यर्थः । ततो दुःखाय रुद्धः सर्वज्यानि
जीयते सर्वा बाधाः प्राप्नोति । तस्मादादर्वव्यमेतत् प्रायश्चित्तमिति भावः । आतमितो-
रप्राणन्नित्यादि व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

यद्यन्ते स्यादुन्नीय प्राडुदाद्रवेत्स उपसाद्याऽऽत-
मितोरासीत यदा ताम्येदथ भूः स्वाहेति जुहुयात् ॥ ३१ ॥

यद्यन्ते स्याद्यद्येतन्निमित्तं होमसमीपे स्यात् । किमुक्तं भवति । यदि निष्पन्नेऽग्निहोत्र-
द्रव्येऽर्वाग्धोमादुदयः स्यादित्यर्थः । तथा च भरद्वाजः—‘यद्यन्ते स्यादित्यग्निहोत्रादन-
न्तरवादोऽभिप्रेतः’ इति । तत्रोन्नयनाद्योपसादनात्कृत्वा प्राणायामेन तान्तो भूः स्वाहेति
पूर्वाहुतिं जुहुयात् ॥ ३१ ॥

यस्य होष्यामीति प्रवृत्ते हुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्यु-
दियाद्हुत्वा तदथोत्साद्य पुनराधेय इत्येके-
षाम् ॥ ३२ ॥

होष्यामीति प्रवृत्ते, इति हुत्वा तदग्निहोत्रं विधिवदुद्वास्य पुनराधेयमप्यस्य प्राय-
श्चित्तत्वेन कार्यमित्याश्रयणो मन्यते । नत्वन्येषामेतन्मतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यस्योभावनुगतौ सूर्योऽभ्युदियात् । अपिवाऽस्त-
मियात् । यदिवाऽरण्योः समारूढो नश्येत्पुनराधे-
यमेव । तत्र प्रायश्चित्तम् ॥ ३३ ॥

सूर्योऽभिनिम्नोचेदभ्युदियाद्वा (आप० श्रौ० ९-२-७) इत्यापस्तम्बोक्तेश्च ॥ ३३ ॥

अग्रये तन्तुमतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निहोत्रं
विच्छिद्येत द्वयहे त्रयहे वा ॥ ३४ ॥

षतुर्षु होमेष्वतिपन्नेषु तन्तुमती कार्या, षट्सु वाऽष्टासु वा । प्राक्तेभ्योऽवधिभ्यो
विच्छेदे वैशेषिकप्रायश्चित्तावचनात्सामान्योक्तः सप्तहोता भवति, सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रंष्टं
याजयेदिति । न चाग्निहोत्रस्यायज्ञत्वादयज्ञविभ्रेषत्वमस्य शङ्कनीयम् । तस्मादाग्निहो-
त्रस्य यज्ञकृतोः, इति तस्यापि यज्ञसंस्तवाद्बौधायनेनास्यैवाऽऽहत्य यज्ञविभ्रेषत्ववच-
नाच्च । यथा प्रोषितमधिकृत्योक्तम्—अथ यद्यस्मै यज्ञविभ्रेषमाचक्षते, न तेऽहौषु-

रितीति । तथोपग्रन्थकारेणापि को नु खलु विभेष इति प्रकृत्योक्तम्— 'यस्याग्निहोत्र-
स्याऽऽहुती अन्योन्यस्य स्थानमापद्येते ' इति । तस्माद्युक्तमेव सप्तहोता भवतीति ।
यज्ञविभेषेष्टस्तु विषयव्यवस्था प्रागेव दर्शिता । कात्यायनस्तत्राऽऽह— ' अग्निहोत्राति-
पत्तावाहुतिं जुहुयान्मनो ज्योतिर्जुषतामिति । आश्वलायनश्च मनस्वत्या चतुर्गृहीतं प्रकृ-
त्याऽऽह—अग्निहोत्राहोमे च प्रतिहोममेकः, इति । बौधायनेनासमारूढविषये प्रतिहोम
एवोक्तः । ' यथा दीप्यमानेष्वेवाहूयमानेषु यावन्त्यतिक्रान्तान्यग्निहोत्राणि स्युस्तानि
प्रतिसंख्याय जुहुयात् ' इति । विदुषस्तु ब्राह्मणोक्तमप्यनुसंधेयम्— ' तस्माद्यस्यैवं
विदुषः उतैकाहमुत द्वयहं न जुह्वति हुतमेवास्य भवतीति । अत्र चतुरहादूर्ध्वमनेक-
विच्छेदेऽप्ययमेव विधिः । अतोऽन्यस्यावचनात् । अर्वाक्चतुरहादिष्टिनिवृत्यर्थत्वाच्चाधि-
कवचनस्य । भरद्वाजस्त्वत्र समारूढाग्नेश्चिरकालं होमादिविच्छेदे विशेषमाह—होमेष्व-
हूयमानेषु चाऽऽत्मन्यरण्योर्वा ध्रियमाणानां कथं तत्र न लुप्यते द्वौ मासावहुतेऽग्निहोत्रे
दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्ठाऽग्नये पथिकृतेऽग्नये वैश्वानरायाग्नये व्रतपतयेऽग्नये व्रतभृत
इत्येषा महापथिकृदिष्टिः । ' पवित्रेष्ट्या यजेताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाविति सर्वमाप्नोति ' इति । तथा षण्मासानहुतेऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्ठा वेति प्रकृत्य पूर्ववदेव पवित्रेष्ट्यन्तमुक्त्वाऽतिपवित्रेष्ट्या यजेतेत्युक्तवान् । अतो यदत्र कैश्चिच्चतुरहादूर्ध्वं होमविच्छेदेऽग्निर्नश्यतीत्युक्तं तदतिसाहसं पश्यामः ॥ ३४ ॥

स्वयं कृष्वानः सुगमप्रयावं तिग्मशृङ्गो
वृषभः शोशुचानः । प्रत्नं सधस्थमनु-
पश्यमान आतन्तुमग्निर्दिव्यं ततान ॥ त्वं
नस्तन्तुरुत सेतुरग्ने त्वं पन्था भवसि
देवयानः । त्वयाऽग्ने पृष्ठं वयमारुहे-
माथा देवैः सधमादं मदेमेति याज्यानु-
वाक्ये ॥ ३५ ॥ (स्व०८) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ पञ्चदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्वाते गार्हपत्य उद्वाये-
दाहवनीयमुद्वाप्य गार्हपत्यस्यावक्षाणानि
संनिधायेतः प्रथमं जज्ञे अग्निरिति मन्ये-
दाहवनीयं प्रणीयाग्ने सभ्राडिषे रथ्यै
रमस्व सहसे द्युम्नायोर्जेऽपत्याय सभ्रा-
डसि श्वराडसि सुषदा सीद सारस्वतौ
त्वोत्सौ समिन्धातामित्युपसामिन्धेऽग्रये
तपस्वते जनद्वते पावकवतेऽष्टाकपालं
निर्वपेत् ॥ १ ॥

यत्राजस्रे कर्मार्थं प्रणीते वाऽग्नौ ध्रियमाणे गार्हपत्य उद्वायेत्त्राऽऽहवनीयं दक्षिणाग्निं
च गार्हपत्ययोनिमुद्वाप्य यथोक्तेन प्रकारेणाग्नीनुत्पाद्य तपस्वतीष्टिर्वक्ष्यमाणा, आहुतयो
वा । ततः कर्मसमाप्तिः । सावित्रसारस्वतचतुर्होत्रादयो दर्बिहोमा उदाहरणम् । अग्नि-
होत्रं च प्राग्भोमकालादिष्टिपशवोऽपि प्रागन्वाधानात् । परतस्त्वन्वाधानाद्धोमकाले च
तत्तत्प्रायश्चित्ताभ्यां वैशेषिकाभ्यामपोद्यत एवायं विधिः । अपवदति च स्वविषये यदि
गार्हपत्य इत्यादिविधिम् । तं प्रति विशेषविषयत्वात् । तेनाकर्मकालेऽप्ययमेव विधि-
रजस्राग्नेः ।

अथवा विकल्प एव तयोर्विध्योर्न सामान्यविशेषभावः शाखाभेदात् । वक्ष्यत्याचार्यः—
'यस्याग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न कालमवधारयेदिति । तेभ्य एवावक्षाणेभ्योऽधिम-
न्यितव्यः' (स० श्रौ० १९—३) इति । भरद्वाजश्चाऽऽह—अथैकेषाम् । यतरोऽग्नि-
रनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्योऽधिमन्यितव्य इत्यादि । अत्र बह्वृचवाजसनेयकयोराश्वलायन-
कात्यायनबौधायनैश्चाऽऽहवनीयं ध्रियमाणमाहृत्य गार्हपत्यायतने निधाय ततः पुनः
प्रणयनमुक्तम् । तत्र बह्वृचे तावदाहवनीयमधिकृत्याऽऽम्नायते—'सर्वमेवैनं सहभस्मानं
समोप्य गार्हपत्यायतने निधायाथ प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेत्' इति । वाजसनेयकेऽप्यय-
मेवान्तरः पाठः । तथाऽऽश्वलायनकादावपि । बौधायनीये तु 'सर्वमाहवनीयं भाण्डे
समोप्य दक्षिणेन विहारं हत्वाऽऽयतनद्वयादपि भस्मोद्वास्य शकृत्पिण्डेनोपालिप्य
न्युप्योपसमाधाय प्रणयनमिति विशेषः । तथा प्रायश्चित्तेऽपि विशेष उक्तः षट्स्रुवा-
हुतीर्जुहुयात्—'उद्बुध्यस्वाग्ने त्वमग्ने सप्रथा असि मनो ज्योतिर्जुषतां तन्तुं तन्वन्तुदु-
त्यं चित्रम्' इति ॥ १ ॥

आयाहि तपसा जनेष्वग्ने पावको अर्चिषा ।
उपेमां सुष्टुतिं मम ॥ आ नो याहि तपसा जने
ष्वग्ने पावक दीयत् । हव्या देवेषु नो दधादिति
याज्यानुवाक्ये ॥ २ ॥

गतः । इदं याजुषं हौत्रम् ॥ २ ॥

एतदेवाऽऽहवनीयेऽनुगते प्रायश्चित्तम् । नात्र गार्ह-
पत्यमनुगमयत्यग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टारूपालं निर्व-
पति ॥ ३ ॥

तत्र तत्राऽऽहवनीयानुगतौ यथाविहितमग्निमुत्पाद्य ज्योतिष्मतीं निर्वपति । यथा
यदि सायमहुतेऽग्निहोत्रे यदि प्राग्भोमकालादित्यादौ । यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषश्चो-
दितस्तत्र स एवेप्यते यथाऽन्वाहितादौ । तेनाप्येषा विकल्पित (ल्प्यत) इत्यन्ये ॥३॥

ननु पूर्वसूत्रेण तपस्वत्यपि तत्र तत्र प्राप्ता । तत्किमनयोरेकस्मिन्दोषे श्रूयमाणत्वात्स-
मुच्चयः । नेत्याह—

न तपस्वते ॥ ४ ॥

यदा ज्योतिष्मते निर्वपति तदा न तपस्वते । विकल्प एव त्वनयोः शास्त्राभेदादिति
भावः । अथवा सर्वत्रानुगतोऽग्निमित्यनेन सहैतत्सामान्यविशेषभावेन योजनीयम् । सर्वा-
ग्निषु तपस्वती । ज्योतिष्मती त्वाहवनीये न तपस्वत इति बाध एव तत्र तपस्वत्या
इत्यर्थः । मन्थनविषये तु यदि गार्हपत्य आहवनीयो वेति विधिना तपस्वत्येव सर्वत्र
न ज्योतिष्मती विशेषविहितत्वात् । अन्यथाऽऽहवनीये तस्यानवकाशत्वप्रसङ्गाच्च ।
तत्रापि तु द्वयोर्विकल्पः, इत्यपरम् ॥ ४ ॥

यदि सायमहुतेऽग्निहोत्रे पूर्वोऽग्निरनुगच्छेद-
ग्निहोत्रमग्निश्रित्योन्नीयेत्येकेषाम् । अग्निना पूर्वे-
णोद्धृत्याग्निहोत्रेणानुद्र(नूद्र)वेद्यो ब्राह्मणो बहुवि-
त्सोऽग्निमुद्धरेत् । यत्पुनराधानमादायी स्यात्त-
द्दद्यात् ॥ ५ ॥

यद्यप्यत्राहुतेऽग्निहोत्र इतिवचनादा पूर्वाहुतेरयं विधिरास्थेयः । तथाऽप्यग्निश्रित्या-
ग्निहोत्रमुन्नीय वेत्युद्धरणकालनियमात्सहाग्निहोत्रेणोद्ध्रवणवचनाच्च ततः पूर्वकाल एवास्य
संकोचः सामर्थ्यात् । बहुविद्ब्राह्म्यातः । तदयमर्थः—विहरणकालप्रभृत्याऽग्निश्रयणा-
दोन्नयनाद्वाऽऽहवनीयानुगतौ पूर्ववदाऽऽहवनीयकर्मवर्जमाग्निश्रयणान्त उन्नयनान्ते वा
कर्मणि कृते बहुविद्ब्राह्मणस्तूष्णीमाग्निमुद्धरेत् । ततोऽध्वर्युः कृतान्तादारभ्योद्ध्रवणात्कृत्वा

सहाग्निहोत्रेण बहुविदमग्निं नयन्तमनु(नू)दद्भवेत् । ततो बहुविदा प्रतिष्ठापितेऽग्नी तस्मै यजमानस्तद्धनं दद्याद्यस्मै स्पृहयालुरात्मार्थं निहितवान् नेदमन्यस्मै दास्यामीति । तेनैवाच्युतेन धनेनैनामाहवनीयं गार्हपत्याच्छ्यावितवि (वा) न् भवति, एनं बहुविदं वा ततोऽग्निहोत्रमन्यस्मै दत्त्वाऽन्यत्र वा निधायानुगतोष्टिर्मित्राद्याहुतयो वा । तत आहवनीयकर्माण्यकृतानि कृत्वा कृतान्तादारभ्याग्निहोत्रसमाप्तिः । समानोऽयं विधिरजस्त्रे विशेषावचनात् । न चाहुतेऽग्निहोत्र इति वचनादाग्निहोत्रमात्रार्थाग्निविषयो युक्त इति वाच्यम् । यदि प्रातरहुतेऽग्निहोत्रे परोऽग्निरनुगच्छेदित्यत्र व्यभिचारात् । यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्ध्रायेदित्यन्यत्र विशेषवचनाच्च ॥ ५ ॥

यदि प्रातरहुतेऽग्निहोत्रेऽपरोऽग्निरनुगच्छेदनुगम-
यित्वा पूर्वं मथित्वाऽपरमुद्धृत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

प्रातर्विहरणकालप्रभृत्या पूर्वाहुतेर्गार्हपत्यानुगतावाहवनीयोद्वापनादि तपस्वत्यन्तं कर्म यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्गत इत्यादिविधिना समानम् । तत्कृत्वा ततोऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः । पुनरुपन्यासस्तूत्राविधिविकल्पार्थः ॥ ६ ॥

यदि त्वरेत पूर्वमग्निमन्ववसाय ततः प्राञ्चमुद्धृत्य
जुहुयात् ॥ ७ ॥

यदि त्वरेत कालातिपत्तिभयादिना तदाऽऽहवनीयमेव गार्हपत्यं परिकल्प्य तत्रैव दक्षिणाग्न्यादीनपि नीत्वा ततः प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिना गार्हपत्यस्योत्पत्तिः ॥ ७ ॥

जामि तु तद्योऽस्य पूर्वोऽग्निस्तमपरं करोति ।
अन्यत्रैवावसायाग्निं मथित्वोद्धृत्य जुहुयात् ।
श्वोऽग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवतेऽष्टाकपालं
निर्वपेत् ॥ (ख०९) ॥ ८ ॥

जामीति पूर्वानिन्दा, उत्तरविधिप्रशंसार्था । पौनःपुन्यनिमित्तमश्रेयस्त्वं जामित्वम् । तत्तु जामि यत्पूर्वमेवाग्निमपरमपि करोतीति । तस्मादन्यत्रैव देशे सहाग्निभिर्ध्रियमाणैर्गत्वा तत्रानुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिनाऽपरं मथित्वा पूर्ववदेवोद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । ततः श्वोभूते तपस्वतीं निर्वपेत् ॥ ८ ॥

यस्यापरोऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् ॥ ९ ॥

शाखोन्तरोक्तविधिविकल्पः ॥ ९ ॥

न कालमवधारयाति । ततोऽत्राग्निं मथित्वोद्धृत्या-
भिमन्त्रयत इतः प्रथमं जज्ञे अग्निरित्येत-
याऽग्ने सम्राडिषे रय्यै रमस्व सरसे शुम्नायोर्जेऽ-

पत्याय संभ्राडसि स्वराडसि सुषदा सीद सार-
स्वतौ त्वोत्सौ प्रावतामित्युपसमिन्धेऽग्नये
ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्वारुणं
यवमयं चरुम् ॥ १० ॥

अथ वा प्रातरिति न कालविशेषमवधारयेत् । सायं प्रातर्वाऽहुतेऽग्निहोत्रेऽपराम्न्य-
नुगतावनुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिरेव स्यात् । तपस्वत्यास्तु स्थाने वारुणज्योतिष्मन्तौ
समानबर्हिषौ निर्वपेदित्यर्थः । तदेवमेते त्रयः कल्पाः प्रातःकाले 'यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्धृत
इत्यादिविधिना सह विकल्प्यन्ते । अन्त्यस्तवेकः सायं कालेऽपि गतमन्यत् ॥ १० ॥

यस्य पूर्वोऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न काल-
मवधारयति । तेभ्य एवावक्षणेभ्योऽधिमन्थि-
तव्यः । अथ यदि न तादृशानीवावक्षणानि
स्युः । भस्मनाऽरणी सःस्पर्श्य मन्थितव्यः
स्वादेवैनं योनेर्जनयति ॥ अग्नये तपस्वते
जनद्वते पावकवतेऽष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ यस्या-
ग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न कालमवधारयति ।
तेभ्य एवावक्षणेभ्योऽधिमन्थितव्योऽथ यदि
शल्केध्द्व(द्ध)स्तृणेद्वो(द्धो)वा स्याद्भस्मनाऽरणी
सःस्पर्श्य मन्थितव्यः स्वादेवैनं योनेर्जनयति ।
अग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवतेऽष्टाकपालं
निर्वपेत् ॥ ११ ॥

क्षामावाशिष्टानि काष्ठान्यवक्षणानीत्युच्यन्ते । तेषु मन्थनसमर्थेषु सत्सु तेभ्य एव
द्वे गृहीत्वा मन्थेत् । यदि पुनर्न तादृशानि स्युस्तदा तत्तद्भस्मसंस्पर्शं कृत्वा तयोररण्यो-
र्मन्थेत् । एवमरणी संस्कृत्य मन्थनेन स्वादेव योनेर्जनयत्याग्निम् । अवक्षणाभावे भस्मस्थ-
त्वादग्नेस्तत्स्थस्येदानीमरण्योः संक्रमितत्वाच्च । तात्पर्ये च लिङ्गम्— 'अत्र वाव स
निलायत' इति । अत एव वचनादवक्षणाभावे भस्मसंस्कारमन्तरेण मथितोऽप्याग्निः
स्वयोन्यनुत्पन्नत्वादसत्सम इत्युक्तं भवतीति । न च गार्हपत्यारण्योराहवनीयमन्थनम् । पृथ-
गरणीष्वग्नीनिति लिङ्गात् । गार्हपत्यस्य तावदियमेवोत्पत्तिः सर्वत्र । प्रायश्चित्तं च तपस्वत्ये-
वासत्यपवादे यथाऽन्वाहितादौ यत्राऽऽहवनीयस्यापि प्रणयनानुपदेशस्तत्रापीयमेवोत्पत्तिः ।
यथा सावित्रादिषु दर्विहोमेष्वग्निहोत्रे च होमकाले तथैव पशुष्वपि प्रागन्वाधानादित्यादि,
प्रायश्चित्तं च तत्रेदमेवासत्यपवादे यथा यदि होमकाले प्राण उदानमित्यादिना । आप-

स्तम्बस्त्वत्राऽऽह—‘यदि गार्हपत्य आहवनीयो वाऽनुगच्छेत्तेभ्य एवावक्षणेभ्योऽधिमन्थितव्यः ’ इति । भरद्वाजश्च—‘अथैकेषां यतरोऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्योऽधिमन्थितव्यः ’ इत्यादि । ‘एवं शकैधे तृणैधे चेत्यापस्तम्बः’ । शकानि करीषाण्येधा यस्य स शकैधः । तथा तृणैध इति । शकार्दीन्धने चाग्नावनुगते भस्मनाऽरणी संपश्यं मन्थितव्यः । तेषामपि मन्थनसामर्थ्यादिति भावः ॥ ११ ॥

अनुगतेष्टेर्वा स्थान एता आहुतीर्जुहोति ॥
॥ (ख० १०) ॥ मित्राय स्वाहा वरुणाय
स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहाऽग्नये
तपस्वते जनद्वते पावकवते स्वाहाऽग्नये
शुचये स्वाहाऽग्नये ज्योतिष्पते स्वाहाऽ-
ग्नये व्रतपतये स्वाहेति व्याहृतिभिर्विहृ-
ताभिः समस्ताभिश्च ॥ १२ ॥

सर्वस्या एवानुगतेष्टेरयं विकल्पः । पुनरनुगतेष्टिग्रहणात् । अन्यथा हि अपि वैता आहुतीरित्येवावक्ष्यत् । तथा भर्वासामेव प्रायश्चित्तेष्टीनामनुग्रहमाहाऽऽश्वलायनः—‘अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायते’ इति । बह्वृचाश्च ता एवेष्टीः प्रकृत्याधीयते ॥ १२ ॥

अथैकेषां विज्ञायते यदि प्रागग्निहोत्रकालादाहव-
नीयोऽनुगच्छेदन्यं प्रणयेत् ॥ १३ ॥

केचिदहुत इत्यनेन सकलस्य बाधं मन्यन्ते । तदयुक्तं शाखाभेदादेकोदाहरणाभिप्रायेण सामान्यायोगाच्च । यदि हि तथाऽभिप्रेष्येत प्रातर्ग्रहणमेवाकरिष्यत् । न हि माणवकार्यैकस्मै दधानि दिक्सिते तत्रे च कौण्डिन्याय भवति वचनं ब्राह्मणेभ्यो दाधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति भवति च तत्र वचनं माठराय दाधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति । तथा महाभाष्यकारः—न ह्येकमुदाहरणं सामान्यवचनं प्रयोजयतीति । तस्मादुभयकालार्थमित्येव युक्तम् । अथ को होमकालः । ननूक्ता आनक्षत्रदर्शनादयः कालाः सायंप्रातर्होमयोः सूत्रकृता । तेषु यतमस्मिञ्जुहूषति ततमो भविष्यति प्राग्धोमकालादिति । कोऽर्थः । यदेध्माहरणादि तन्त्रं प्रकंस्यते ततः प्रागित्यर्थः । तथा च होमकालमनुवदता कात्यायनेनोक्तम्—‘आसन्नेषु चेतप्रात्रेष्वाहवनीयोऽनुगच्छेद्गार्हपत्ये जुहुयात्प्राण उदानमप्यगात् ’ इति । कश्च पात्रासादनकालः । तन्त्रारम्भ इति ब्रूयात् । यथा प्रणयनविध्यनन्तरमाह बौधायनः—‘अथैतान्यग्निहोत्रपात्राणि प्रक्षालितान्युत्तरेण गार्हपत्यमुपसादयति ’ इति । वैखानसभरद्वाजौ तु पारिस्तरणानन्तरमाहुतः—‘अग्नि-

३ पटलः

होत्रपात्राणादाहवनीयविशेषात्

व्याख्यापत्ये प्रायश्चित्तविधिनाऽऽश्वलायनमिति भेदात् । द्रष्टव्यम्

व्याख्यावनीयं तृणैश्च इति विज्ञायते

एवं

होमस्वाहेत्याकात्यायनतूर्णमा

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २९५

होत्रपात्राणि प्रयुनक्ति ' इति । तस्मात्प्रणयनकालप्रभृत्या तन्त्रारम्भादा वा परिस्तर-
णादाहवनीयस्यानुगतावन्यं प्रणीयानुगतेष्टिर्मित्राद्याहुतयो वा । समानोऽयं विधिरजस्त्रे ।
अविशेषात् ॥ १३ ॥

यदि होमकाले प्राण उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये
जुहुयात् ॥ १४ ॥

व्याख्यातो होमकालः पूर्वसूत्रे । तत्र यद्याहवनीयोऽनुगच्छेत्प्राण इत्यादिना गार्ह-
पत्ये प्रायश्चित्तार्थमाज्याहुतिं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य आहवनीयो वा, इत्यादि-
विधिनाऽग्निमुत्पाद्य प्रकृतिवदग्निहोत्रसमाप्तिः । तथा चात्रैतामाहुतिमुक्त्वा यथानुपूर्व्यकर-
णमिति कात्यायनः । नात्रानुगतोष्टिः प्रायश्चित्तविशेषवचनात् । नापि विकल्प्यते शाखा-
भेदात् । यस्याग्निरुद्धृत इति विधिनोद्धरणमप्यस्याऽऽहवनीयस्योद्धार्यस्य लभ्यत इति
द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

यदि गार्हपत्य उदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीये ॥ १५ ॥

व्याख्यातः पूर्वम् । नात्र यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्धृत इत्येष विधिरिष्यते, जीवःतमाह-
वनीयं कृत्वा तत्र होमवचनात् । यस्तु अथैकेषां यस्याग्निरनुगच्छेन्न कालमवधारयेत्,
इति विधिः स त्वत्रापि भवत्येव सार्वकालिकत्वात् ॥ १५ ॥

यदि दक्षिणाग्निर्व्यान उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये ॥ १६ ॥

एवं हुत्वैव प्रविशानीति यथायोन्युत्पाद्याऽऽधेयः ॥ १६ ॥

यदि सर्वेऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा यां दिशं वातो
वायात्तां दिशमाहवनीयं प्रणीय वायवे स्वाहेति
जुहुयात् ॥ १७ ॥

होमकालेऽनुगतौ सर्वेषां गार्हपत्यं मथित्वा निधायानुवातमाहवनीयमुद्धृत्य वायवे
स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात् । ततो यथास्थानं विहृत्याग्नीन्कृतान्तादारभ्य कर्मसमाप्तिः ।
कात्यायनस्तु वायव्यामाहुतिमपि यथास्थानमुद्धृत्य तस्मिन्नग्नावेवाऽऽह यथा सर्वे चेत्
तूर्णं मथित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं हुत्वा यथानुपूर्व्यकरणम्, इति ॥ १७ ॥

यदि निवातेऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा विहारः
साधयित्वाऽपरेणाऽऽहवनीयमुपविश्य स्वयमग्नि-
होत्रं पिबेत् (अग्निहोत्रप्रत्यास्रायो भवतीति
विज्ञायते ।) ॥ १८ ॥

यदि निवाते सति सर्वेऽनुगच्छेयुस्तदा गार्हपत्यं मथित्वा यथास्थानमेव विहारं साधयित्वा यथाविधि संस्कृतमग्निहोत्रमपरेणाऽऽहवनीयमुपाविश्य यजमानः स्वयं पिबेत् । पानस्य च होमप्रत्याम्नायत्वान्न पुनर्होमः । होमकालादन्यत्र सर्वानुगतावनुगतिक्रमेण तस्य तस्याग्नेर्यथाविहितमुत्पात्तिः प्रायश्चित्तं च । क्रमानवगमे त्वाधानक्रमेणेति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

यद्यस्तमिते जुहुयात् । पुनरेवास्तमिते जुहुयात् ॥ १९ ॥

प्रागस्तमयाद्धोमे साङ्गस्य होमस्याऽऽवृत्तिः । अकाले कृतस्याकृतत्वात्प्रधानकालत्वाच्चाङ्गानाम् । न तु प्रणयनस्याऽऽवृत्तिः । काल एव तस्य कृतत्वात् । तत्र तु हुत्वाऽप उपस्पृश्येत्येतावति कृते भवतं नः समनसावित्युपतिष्ठेत् । गार्हपत्याहवनीयाविति शेषः । मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ १९ ॥

यदि महारात्रे जुहुयात् । पुनरेवोषसि जुहुयात् ॥ २० ॥

उषसि जुहूपतः । प्रागुषसो होमोऽप्येवमौषसः पुनर्होम उपस्थानं च हुत्वैतयैवोपतिष्ठेत् (आप० श्रौ० ९-३-१०) इत्यापस्तम्बोऽप्यसूत्रयत ॥ २० ॥

अग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः ॥ २१ ॥

यस्याऽऽहवनीये विद्यमाने तमसन्तं बुद्ध्वा तस्योपर्यन्यं प्रणयेत् तस्यैतामिष्टिं निर्वपेत् । ननु—किमप्युद्धरणमात्रप्रयुक्तमिदं प्रायाश्चित्तमाहोस्विदभिप्रणयनप्रयुक्तमिति न ज्ञायते । उद्धरणशब्दस्योभयत्रापि दर्शनात् । तत्र यद्यभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तं ततोऽभ्युद्धृत्याग्निं मध्ये तत्त्वं विदित्वाऽनिहितवतोऽपि प्रायश्चित्तं स्यात् । विपर्यये तु न स्यात् । अतो वक्तव्यो विशेषः । तत्राऽऽहाऽऽपस्तम्बः—‘ यथा कथा चाभ्युद्धरेयुः प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यः । यद्यसंन्युप्ते स्पाशयेयुरनुगमयेयुरेनं न प्रायश्चित्तमित्यालेखनः ’ (आप० श्रौ० ९-३-१०) इति । अस्तु वाऽभिप्रणयनं मा वा । यदि कथंचिदभ्युद्धरेयुर्भवत्येवेदं प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यमतम् । आलेखनस्तु मन्यते ‘यद्यनिहितेऽग्नौ स्पाशयेयुर्जानीयुस्तत्त्वं तदैतं पश्चादुद्धृतमग्निमनुगमयेयुर्नतु भवत्येव प्रायश्चित्तम् । सर्वप्रायश्चित्तमात्रं श्रूयते । अप्राप्तस्योद्धरणमिति । यत एतदुभयमप्याचार्याणां मतं ततो यथाकामी तयोरिति भावः । कर्मार्थाग्न्यभ्युद्धरणविषयश्चायं विधिर्निर्दिष्टभागो वा । एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्य इति लिङ्गात् । तेनापवृत्तकर्मण्यन्यार्थमुद्धृतेऽग्नौ संन्युप्ते लौकिकाग्निंसंसर्गनिमित्तोद्धरेव कार्या नाभ्युद्धरणनिमित्ता ॥ २१ ॥

भवतं नः समनसावित्यभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥

गतार्थम् ॥ २२ ॥

अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ।
यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेदपर आदी-
प्यानुद्धृत्य इत्याहुस्तत्तथा न कार्यं यद्भागधेय-
मभिपूर्वं उद्घ्नियते किमपरोऽभ्युद्घ्नियेतेति
तान्येवावक्षणानि संनिधायेतः प्रथमं जज्ञे अग्नि-
रिति मन्येत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणे तु 'अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेत्' (तै० सं २ । २ । ४) इति प्रकृत्य प्रणयनं निषिध्य निन्दित्वा च पुनरितिः प्रथममित्येतया मन्यनमुक्तम् । तत्र प्रणयननिन्दानिषेधयोर्मन्थनविधिप्रशंसार्थत्वात्प्रणयनमन्थनयोर्विकल्प इति सूत्रकाराभिप्रायः । तत्र च लिङ्गम्—' तं हैतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वीत ' इति ब्राह्मणव्याख्याता विकरास्ताननुक्रमिष्यामः । ' पशुबन्धे सोमे सत्रे सर्ववेदसे वा ' इति ब्राह्मणनिषिद्धस्यैव पशुबन्धस्य विकल्पतयाऽनुस्मरणम् । तथा दधोऽवदाय शृतस्यावद्यति एतद्वा विपरीतम् । तथा पत्नीं संनहति तिष्ठन्तीं वा, इत्यादि द्रष्टव्यम् । अयं च विधिः ' अहुतेऽग्निहोत्र इति वचनादा पूर्वाहुतेर्होमकालविषयैः सर्वैरपि पूर्वोक्तैर्विधिभिर्विकल्प्यते । ' यस्याग्निरुद्धृत इति वचनाच्च नाजस्त्रेऽग्नौ भवति ॥ २३ ॥

त्रयस्त्रिंशत्तन्तवो ये वितत्तिर इति जुहुयात् ॥ २४ ॥

अथाऽऽहुतिं जुहुयादित्यापस्तम्बः । अथानुगतेष्टेरनन्तरं मित्राद्याहुतीनां वा त्रयस्त्रिंशत्तन्तव इत्याहुतिः ॥ २४ ॥

यदि कृष्णशकुनिर्ध्वंसयन्नुपर्युपर्यग्निहोत्रमती-
य(तिप)ते(त्) । यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते हविषि
वा निरुप्ते पुरुषः श्वा रथोऽनो वाऽन्तराऽग्नी
वीयात् ॥ (ख० ११) ॥ गौर्वराह एडको वा । तत्रा-
पोऽन्वतिषिच्य गामन्वत्याऽऽवर्तयेत् (वर्धतां भूति-
र्दधा घृतेन मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमहसः स्वाहोति)
॥ २५ ॥

कृष्णशकुनिः कपोतो वायम इत्येके । ध्वंसयंस्त्रस्तयन्नुपर्युपर्यग्निहोत्री गौस्तामती-
यते । यस्य सांनाय्येऽधिश्रितेत्यापस्तम्बः । पुरुषो मनुष्यजातीयः । अनः शकटम् ।
गौरारण्योद्भवा । वराहः प्रसिद्धः । ग्रामसूकर इत्येके । एडको मेषः । क्रमेलक

इत्यन्ये । यद्येषामन्यतमः सर्वो वा हविरुत्पत्तिप्रभृत्या प्रदानादन्तरा गार्हपत्याहवनीयौ गच्छेत्तदाऽत्र पुरुषादिगते मार्गेऽपोऽन्वतिषिच्य तानतिक्रान्तानन्वपः सिक्त्वा गामन्वत्य गां सर्वतोऽनुगमय्याऽऽवर्तयेत् । यत एव गमितस्तत एव प्रतिगमयेदित्पर्यः । गामन्तरेणातिक्रमयेदित्याश्वलायनः ॥ २५ ॥

गार्हपत्याद्भस्माऽऽदायेदं विष्णुर्विचक्रम इति
वैष्णव्यर्चाऽऽहवनीयाद्ध्वंसयन्नुद्द्रवेदेत-
यैव भस्मना पदमपि वपाति । वर्त्म च
लोपयेत्पदं च ॥ २६ ॥

वर्त्म समूहेत् , अनोरथयोर्वर्त्मनी समीपदेशेन समी कुर्यात् । पदं वा लोभ(प)येत् । पुरुषादीनां पदरूपं नाशयेत् । गार्हपत्यभस्मना पदमभिवपेत् । देवाञ्जनमिति षडाहुती-
र्हुत्वेत्यापस्तम्बभरद्वाजौ ॥ २६ ॥

यद्यनो रथो वाऽन्तराऽग्नी वीयादित्येके-
षाम् । न कालमवधारयति । अनुगमयत्या-
हवनीयं यद्ये पूर्वं प्रभृतं पदं हि ते
रश्मीनन्वाततान । तत्र रयिष्ठामनुसंभरैतं
सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या । त्वमग्ने
सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया
यज्ञं वितन्वत इत्यन्यं प्रणीयाग्रये पथिकृते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अथोऽन्तिका-
द्धिंराहरेदनड्वान्दक्षिणा ॥ २७ ॥

सामान्यवचनात्सार्वात्रिकोऽयं विधिः । पूर्वविधिविषये तु तेन बाध्यते । तथा यद्यनो रथो वाऽन्तराऽग्नी सदो हविर्धाने वा वीयात्पाथिकृतीं पूर्ववन्निर्वपेदिति सौमिकेनापि बाध्यते तस्यापि सदोहविर्धाननिर्माणदूर्ध्वभावित्वेन विशिष्टविषयत्वात् । अथवा विकल्प एवास्य द्वाभ्यां न सामान्यविशेषभावः शाखाभेदात् । तथा च भरद्वाजवैखानसाम्यां पूर्वविधिमुक्त्वाऽन्तरमुक्तम् । ‘ यद्यनो वाऽन्तराऽग्नी वीयादित्येकेषाम् । न कालमवधारयति ’ इति । समानोऽयं विधिरजस्रेऽप्यविशेषात् । बह्वृचस्त्वत्राधीयते—‘यस्य गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणानो वा रथो वा श्वा वा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिः ’ इति । नैनन्मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हिता भवन्ति, इति । तच्चेन्मनसि कुर्वीत

गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत् , तन्तुं तन्वन्नरजसो भानुमन्विहीत्याहवनीयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः, इति । पूर्ववदिति यथाऽऽन्तिकाङ्कहिंराहरेदनड्वान्दक्षिणेति विधिनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

एतामेव निर्वपेत् । स्तोत्रे मूढ एतां शस्त्र एताम् ॥ २८ ॥

स्तोत्रशस्त्रयोरवयवस्याप्रतिभानमन्यथाप्रतिभानं वा मोहः । तत्राप्येतामेवेष्टिं निर्वपेत् । यद्या समाप्तेरप्रतिसंहिते भवतः । प्रतिसंधाने तु नेप्यते । सर्वाप्रतिभाने तु हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तं तदेव प्रतिभावद्भिः प्रतिभावनीयम् ॥ २८ ॥

यस्य वाऽग्निभिरग्नीन्व्यवेयुर्यो वा व्यवेयात् ॥ २९ ॥

एतामेव निर्वपेदित्यनुषङ्गः । अग्निभिरिति जात्याख्यायां बहुवचनं संसर्गित्वाद्वा । यस्याग्नीन्विहृतान्परः स्वेनाग्निना समारूढेनासमारूढेन वा व्यवेयात् । व्यवदध्यात् । तस्येयमिष्टिः । यश्चायं व्यवेयात्तस्यापि लौकिकाग्निना ष्ववेताग्नेरपीत्यन्ये ॥ २९ ॥

एतां जने प्रमीतस्य ॥ ३० ॥

जने प्रमीतस्य देशान्तरे मृतस्य मरणश्रवणानन्तरं गृहेष्वेतामिष्टिं निर्वपेत् । भरद्वाजस्तत्रानुग्रहमाह—‘ प्राचीनावीती पूर्णाहुतिं जुहुयादित्येके ’ (भ० श्रौ० ९-१३) इति ॥ ३० ॥

तस्याभिवान्यवत्सायैः पयसा जने प्रमी-
तस्याग्निहोत्रं जुहुयाद् यावदस्याग्निभिः
शरीराणि सस्पर्शयेयुः । य उदञ्चो
दर्भास्तान्दक्षिणाग्रान्स्तृणाति । प्राची-
नावीत्यग्निहोत्रं दोहयत्यधस्तात्समिधं धा-
रयति ॥ ३१ ॥

व्याख्याताऽभिवान्यवत्सा । तस्याः पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्, आ शरीरदाहात् । यद्यपि तद्यावज्जीवं श्रुतं तथाऽपि वचनाद्भूयते, निवर्तते त्वन्यत्सर्वम् । बाह्वृच्ये त्वेवमेव मृताग्निहोत्रमुक्त्वोक्तम्—‘ अथाप्याहुरेवमेवैवानजस्तानजुह्वत इन्धीरन्ना शरीराणामहर्तोः’ इति । अत्र सर्वं तूष्णीं क्रियेत । इत्यापस्तम्बभरद्वाजावाहवुः । य उदञ्च इति ये पूर्व-
मग्निहोत्रे परिस्तरणदर्भेषूदगग्रा इत्यर्थः । प्रदर्शनार्थं दोहग्रहणम् । प्राचीनावीत्येव सर्वत्र पित्रर्थत्वात् । पित्रर्थत्वं चोपरि देवेभ्यो धारयतीति लिङ्गात् ॥ ३१ ॥

उपरि हि देवेभ्यो धारयन्तीति विज्ञायते ॥ ३२ ॥

देवेभ्यो ह्युपरि धार्यते न पितृभ्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अपो मृन्मयान(न्य)भ्यवहरन्ति ॥ ३३ ॥

अमैवेत्यापस्तम्बः । सर्वाण्यप्सु क्षिपेत् ॥ ३३ ॥

ददत्येवाऽऽयसानि ॥ ३४ ॥

यद्योमयमसिदः स्वदितिरित्यादि तद्दहत्येव । ददाति वा चिनोति वेतरयज्ञायु-
धानीति भावः । परमतनिरासार्थं वाऽवधारणम् । यथाऽऽह भरद्वाजः—पुत्रस्य दृष-
त्स्यादायसं च इति ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणाय यज्ञायुधानि दद्यात् ॥ ३५ ॥

पात्रप्रतिपत्तिकाले तानि पत्नी पुत्रो वा ब्राह्मणाय श्रोत्रियाय दद्यात् । दानवचना-
देवं ज्ञायते प्रतिग्रहीतुरप्युपयोज्यान्येवेति ॥ ३५ ॥

अमैव पुत्रस्य दृषत् ॥ ३६ ॥

अमैव सहैव दृषत्पट्टः, दृषदुपलाशमादि पुत्रस्य स्यादित्यर्थः । तथा चाश्ममया-
नीत्येव कात्यायनः ॥ ३६ ॥

यद्यप्रमीतं प्रमीत इति शृणुयादग्नये सुरभिमे

पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ३७ ॥

अमृतं मृतमुपश्रुत्य पुनरमरणे निर्णीते, अग्नये सुरभिमे निर्वपेत् ॥ ३७ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायां यजमानो म्रियेत

दक्षिण उत्तरामाहुतिं निनयेत् ॥ ३८ ॥

उत्तराहुत्यादेः कर्मशेषस्य मृतहोमन्यायेन समाप्तिर्वेदितव्या ॥ ३८ ॥

भस्मोत्करं वा गमयेत् ॥ (स्व०१२) ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

यत्राग्नीनां भस्मराशिर्निहितस्तत्र वा निनयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

=====
अथ पञ्चदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

यद्याज्यमनूपूतं स्कन्देच्छिन्दद्देयं वरो देय
इत्येकेषाम् । यद्युत्पूयमानं स्कन्देच्छिन्दत्प्राणि

दद्यात् ॥ यद्युत्पूतं चित्रं देयम् ॥ १ ॥

छिन्दत्प्राणीति यत्तृणादीनि दन्तैश्छिन्दद्द्रक्षयति तदेव गवाजादि दद्यात्, न बाल-
मित्यर्थः । चित्रं हृदयंगमं धनमिति शेषः । तथा चित्रं धनमित्येव भरद्वाजः । वरो
देय इत्येकेषाम्, इत्यापस्तम्बः ॥ १ ॥

यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तदद्यात् ॥ २ ॥

यदस्य गृहे पुष्कलं सुलभं यवव्रीह्यादि तद्दद्यात् ॥ २ ॥

यदि सुग्गतं भूपतये स्वाहेति तत्प्राञ्चं प्रादेशं
निदध्यात् । भुवनपयते स्वाहेति दक्षिणतः ।
भूतानां पतये स्वाहेति प्रत्यञ्चं भूताय स्वाहेत्यु-
दञ्चम् । भूर्भुवः सुवरित्यूर्ध्वं सं त्वा सिञ्चामीति
तत्संसिञ्चत्यभिमन्त्रयेत् वा ॥ ३ ॥

यदि सुग्गते स्कन्ने पुष्कलं दत्त्वा सं त्वेति संसिञ्च्यभिमन्त्रयेत् वा ततः प्रादेशः ।
ततस्तत्सुचः स्कन्त्रं सुचि संसिञ्चेत् सुचि पुनर्निक्षिपेत् । संसेकायोग्यत्वेऽभिमन्त्रयेत् ।
केचित्तु—यदा तु देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्याभिमन्त्रणं तदा प्रादेशा न भवन्ति । न च
पुष्कलदानादि । निगदव्याख्यातश्चायमर्थः कल्पान्तरेषु ॥ ३ ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाऽभिमया प्रतिमयोन्मया परि-
गृह्णामीति परिगृह्णाति ॥ ४ ॥

ततः स्कन्त्रं परिगृह्णाति, परितश्छिन्नेनापभज्य तस्य देशं तस्योपरि प्रतिदिशं प्रादे-
शान्मिमीते । तस्मात्प्रतिदिशमित्यन्ये । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः प्रसारितयोरायामः प्रादेशः ।
पूर्वतरविधिशेषश्चायं न सर्वविधिशेषः । प्रासङ्गिकत्वात्तस्य । तेन सुग्गते स्कन्त्र
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येकेषामनन्तरमाज्याद्वदति ॥ ५ ॥

एकेषां शाखा । आज्यादनन्तरमाज्यमाधिकृत्य देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्याज्यस्कन्नाभि-
मन्त्रणं वदतीत्यर्थः । कुत एतदभिमन्त्रणं वदतीति चेत् तस्यैवानन्तरवचनात्, देवा-
ञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येतैर्यथापूर्वमाभिमन्त्रयेति लिङ्गाच्च । तथा देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येतदभि-
मन्त्रयेतेत्येकेषामित्येव भरद्वाजः । एतदुक्तं भवति न केवलं सुग्गते, किंतु सर्वत्रैवाऽऽज्ये
स्कन्ने देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं तैरतैर्विधिभिर्विकल्प्यत इति ॥ ५ ॥

भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये
स्वाहेति स्कन्नमनुमन्त्रयेतेति सर्वहविषामनवय-
वेन श्रूयते ॥ ६ ॥

सर्वेषामेव हविषामर्थे श्रूयते नतु किञ्चिद्विशेषमवयुत्येत्यर्थः । केचित्त्वाहुः—सर्वह-
विषामित्यैष्टिकसर्वहविरभिप्रायं दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतत्वात् । अनवयवेनेत्यनेनापि
तेष्वेव विषयकात्स्न्यं विवक्षितमिति । तत्र त्वाह भरद्वाजः—‘भूपतये स्वाहेति स्कन्न-
मनुमन्त्रयेतेत्येकेषाम् । न किञ्चन हविरधिकृत्य वदति ’ इति । तच्चेदमविशेषवचनं
यत्राप्युक्तमभिमन्त्रणान्तरं तत्रापि तेन विकल्प्यते । समुर्चयत इत्यन्ये । यथा देवाञ्जनम-
गन्यज्ञ इत्यादौ । यत्र त्वनुक्तं तत्र नित्यमेवेष्यते । ‘यथा यस्य हविर्निरुप्तं स्कन्देद्यस्य
वा देवतायै गृहीतमहुतम्’ इत्यादौ । न बर्हिषि स्कन्ने हविषि प्रायश्चित्तमिष्यते, अस्क-
न्ने हि तद्यद्बर्हिषि स्कन्दति । इति श्रुतेः । तत्र त्वाह भरद्वाजः—‘न बर्हिषि स्कन्ने
प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यः । यदि भूमिं प्राप्नुयात्कुर्यादेव तत्र प्रायश्चित्तमित्यालेखनः’
(म० श्रौ० ९-१३) इति ॥ ६ ॥

यदि कपालं नश्येदाश्विनं द्विकपालं निर्वपेद्द्या-
वापृथिव्यमेककपालम् । भार्गवो होता भवति ।
एकहायनो दक्षिणा ॥ ७ ॥

‘प्रयुक्तानां प्रागर्थकर्मणः’ इत्यापस्तम्बः । अथ यदि कर्मणि प्रयुक्तानां मध्ये
प्रागर्थकर्मणः पुरोडाशाधिश्चयणात्कपालं नश्येन्न दृश्येत तदैतां द्विहविष्कां निर्वपेत् ।
तस्यां तु ऋत्विङ्नियमात् प्रासङ्गिकत्वाच्च । तन्निष्ण एव होतारं भृगुवंश्यमागमयेत् ।
अविरोधाद्दक्षिणायाश्च समुच्चयः ॥ ७ ॥

यदि भिद्येत गायत्र्या त्वा शताक्षरया संधामीति
तत्संधायाभिन्नो घर्म इत्यभिमन्त्र्यापोऽभ्यावह-
त्याथान्यत्कपालं सस्कृत्य तद्वा पिष्ट्वाऽन्यया
मृदा करणीयया कृत्वा घर्मो देवाः अप्येत्स्विति
कपालेष्वपि सृजति ॥ यदि प्रागुपधानाद्भिद्येत ॥ ८ ॥

यदि कर्मणि प्रयुक्तं कपालं भिद्येत तत्संधानार्थैर्द्रव्यैः संधाय मनो ज्योतिरित्याप-
स्तम्बीये संधानलिङ्गया तदभिजुहुयादित्युक्तम् । समानोऽयं विधिरेकदेशभेदेऽपि
यथोक्तं न्यायविद्भिर्निसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपीति । भूमिर्भूमिमागादित्यध्वर्योर्निव-

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३०३

तेते प्रत्याम्नानात् । ब्रह्मा तु तेनाभिमन्त्रयत एव । अन्यत्कपालं दर्भेषु प्रयुज्य तत
एकवदूहेन संमृश्यैवं प्रोज्झ्य धर्मो देवाः अप्येत्विति भिन्नस्य स्थाने क्षिपेत् प्रागुपधाना-
च्चेत्तद्विन्नं भवति ॥ ८ ॥

अथ यद्युपहितानामेतेनैव मन्त्रेणोपदध्यात् ॥ ९ ॥

परतस्तुपधानाद्देहेऽन्यत्संस्कृतमेतेनैव मन्त्रेणोपदध्यादित्येतावान्विशेषः । समानम-
न्यत्संधानादि ॥ ९ ॥

वेश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यदि पत्नी
संयाजयन्कपालमभि जुहुयात् ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकत्वमस्यापि तन्त्रमध्यपाताद्द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

एतामेव निर्वपेत्पुत्रे जात एतामेव निर्व-
पेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा
पौर्णमासीं वाऽतिपाद(त)येत् ॥ ११ ॥

व्याख्यातोऽयं विधिः पथिकृद्विधिना ॥ ११ ॥

एतामेव निर्वपेद्यदनिष्ठाऽऽग्रयणेन नवस्याश्रीयात् ॥ १२ ॥

नानिष्ठाऽऽग्रयणेनाऽऽहिताग्निर्नवस्याश्रीयादित्युक्तम् । तदतिक्रमेऽप्येषैव प्राय-
श्चित्तिः ॥ १२ ॥

आनीतां वा एष देवानां य आहिताग्निरदन्त्यस्य
देवा अन्नम् । यदकृत्वाऽऽग्रयणं नवास्याश्रीया
द्देवेभ्यो(वानां) भागं प्रतिकृतमद्यादातिमा-
ल्लेत् ॥ १३ ॥

अथानेन प्रायश्चित्तनिमित्तस्य प्राशनस्य निन्दा प्रदर्श्यते, प्रायश्चित्तादरार्थम् ।
देवानां ह्येष संबन्धमानीतो योऽग्निनाधत्ते, भागलिप्सुभिर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृहीत इति
यावत् । तस्मादतः परमस्यान्नं देवा भुञ्जते । तत्र यदि ताननिष्ठा स्वयं नवमश्रीयात्
द्देवेभ्य एव भागतया क्लृप्तमग्रपाकमशितवान्स्यात् ततश्चाऽऽर्तिं प्राप्नुयात् । तस्मादशन-
निषेधं नातिक्रमेत् । अतिक्रम्य त्ववश्यमेतां निर्वपेत् । निरुप्य चैनां स्वे काले पुनरा-
ग्रयणेन यजेत अशननिमित्तत्वादस्याः कालातिक्रमे च पुनः पाथिकृतवेश्वानरौ प्रागेव
दर्शितौ ॥ १३ ॥

मारुतं त्रयोदशकपालं निर्वपेद्यस्य

पुत्रौ यभौ जायेतां गावौ वा ॥ (ख० १३) ॥ १४ ॥

पुत्रावात्मसंभवौ यमौ जायेयातां गावौ वा पुरुषौ वेत्यापस्तम्बः ॥ १४ ॥

निर्वीर्यतां वै जातः पुरुष आशास्तेऽपशुतां गौः ॥ १५ ॥

वीर्यं प्रजननशक्तिः । आशासनमिच्छा । तथा च तत्कार्यं करोति । अर्थो लक्ष्येत । तदयमर्थः—पुरुषो यमो जातो वीर्योपपन्नं करोति । पशुश्चापशुताम् । तस्मादादत्तव्यं प्रायश्चित्तमिति ॥ १५ ॥

गायत्री पुरोनुवाक्या भवति । त्रिष्टुभ्याज्या ॥ १६ ॥

मरुतो यद्धवो दिवो, या वः शर्मेति । इदं याजुषं हौत्रम् ॥ १६ ॥

वैष्णवं त्रिकपालमेके समामनन्ति ॥ १७ ॥

गतः ॥ १७ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्या (द्य)

न्यम(स्या)ग्निषु याजयेयुर्यो वा यजेत ॥ १८ ॥

यदि प्रमादवशात्परस्याग्निषु परमनवहिता ऋत्विजो याजयेयुस्तत्रेयमिष्टिरुभयोर्यष्टु-
राग्निमतश्च ॥ १८ ॥

रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपेद्यत्र पशुपतिः पशूञ्छ-
मयेत् ॥ १९ ॥

यस्य पशूञ्ज्वरो मारयेत्तस्य तच्छान्त्यर्थं चरुः । वास्तुर्नाम सस्यविशेषः ॥ १९ ॥

एतया निषादस्थपतिं याजयेत् ॥ २० ॥

निषादो नाम ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः । क्षत्रियादित्यपरम् । स्थपतिर्महत्तरः ।
निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति निषादस्थपतिः । सोऽपि स्वर्गकामोऽनयेष्ट्या यजेत ॥ २० ॥

ननु शूद्रस्य कर्मानर्हस्य कुतः कर्माधिकारः कुतश्च तस्याग्निविद्ये तत्राऽऽह—

कृष्णाजिनं वा कूटं वाऽकर्णो वा गर्दभो दक्षिणा ।

हारिणो वा हरिणवृणाका वा श्यामाकपात्रो वा ।

द्वे वाक्याम्बू गूर्पे शय्यां वा । सा हि तस्येष्टिः

॥ २१ ॥

निषादस्य मृगघातकवृत्तेः स्वकर्मार्थसाधनविशेषः कूटम् । अकर्णः कर्णविकलः ।
निषादैः कृतपारिचया हरिणवश्यार्थं विस्तृष्टा हरिणपोतिका हरिणवृणाका । पात्रपूरणाः
श्यामाकाः श्यामाकपात्रः । शफकः प्रसृतखुरो हरिण इष्यते । सा हि तदुद्देशेन
विहिता । अतस्तावत्तस्यामस्ति तस्याधिकारः । सैव च यावदर्थमस्याग्निविद्ये अप्याक्षे-
प्स्यतीति भावः । लौकिकाग्नाविष्टिरित्येके । तत्र हविष्कृदाधावेति शूद्रस्येत्यादि न
विस्मर्तव्यम् ॥ २१ ॥

आहित
प्रसिद्धब्रह्म
निर्ऋतिं प
चाऽऽहित
ब्रह्मचर्यार्थ
कस्यायं व
व्रातपत्या
'स्त्रियं व

अक
श्रपयेत्

वपा

नाम् ।

एवोत्तर

र्थार्थ

ग

ततश्च

न्यद्ध

स्तद्दे

तदेव

वेष्

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमालभेत ॥ २२ ॥

आहिताग्नेर्ब्रह्मचर्यकाले स्त्रियमुपेयुषोऽयं विधिः । आहिताग्न्याधिकारात् । अथवा प्रसिद्धब्रह्मचारिण एव ग्रहणं रूढेर्बलीयस्त्वात् । वक्ष्यति च धर्मसूत्रे—‘ गर्दभेनावकीर्णां निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ’ इति । न चैवमस्याऽऽनर्थवचं देवताविकल्पार्थत्वात् । न चाऽऽहिताग्न्याधिकारे वचनानुपपत्तिः, देवताभेदे श्रौतप्रयोगविधानार्थत्वेनोपपत्तेः । तस्माद्ब्रह्मचर्यार्थत्वेऽपि न दोषः । तदुक्तं भरद्वाजेन—‘ यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयादिति कस्यायं वादः । आहिताग्नेरित्येकम् । अनाहिताग्नेरित्यपरम् ’ इति । तत्र त्वाहिताग्नेर्वातपत्यादिप्रायाश्चित्तं द्रष्टव्यम् । यथोक्तं सूत्रकृता—‘ व्रत्येऽहनि मांसं वाऽश्नाति ’ । ‘ स्त्रियं वोपैति ’ । ‘ यदि दीक्षितोऽवकिरेत् ’ इत्यादि ॥ २२ ॥

भूमावेककपालं पशुपुरोडाशं श्रपयति ॥ २३ ॥

अकपालम् इति(?) वचनाद्भूमिकपालमित्यवचनाच्च कपालधर्मरहितायां भूमौ पुरोडाशं श्रपयेत् ॥ २३ ॥

अप्स्ववदानैश्वरेयुः ॥ २४ ॥

वपादिभिरवदानैरप्सु चरेयुः । प्रयाजादिभिरप्यप्स्वेवं प्रचारः, प्रधानसदेशत्वादङ्गानाम् । न चावभृथवद्यत्राऽऽपस्तत्र गच्छन्ति, अपोऽभ्यवहृत्येत्यवचनात् । तेनाऽऽप एवोत्तरवेदिस्थाने स्थापनीया भवन्ति । तत्रावभृथवदेवेध्मादीनामर्थलुप्तानां निवृत्तिर्यथार्थं मन्त्राणामूहश्च द्रष्टव्यः ॥ २४ ॥

नैर्ऋतः प्राजापत्यो वा । रक्षोदेवत इत्येकेषाम् ।

यमदेवत इत्येकेषाम् ॥ २५ ॥

गर्दभ इति शेषः ॥ २५ ॥

यस्य हविः क्षायति तं यज्ञं निर्ऋतिर्गृह्णाति
यदा तद्द्विः संतिष्ठेन । अथ तदेव हविः पुन-
निर्वपेत् ॥ २६ ॥

यस्य हविः क्षायति विदह्यते तं यज्ञमलक्ष्मीर्गृह्णाति न स कार्य इति यावत् । ततश्च क्षामस्य हविष आज्यं प्रतिनिधिं कृत्वा शिष्टैश्च हविर्भिस्तत्कर्म ‘ तत्संस्थाप्या-
न्यद्द्विस्तद्देवतं निर्वपेत् ’ इत्यापस्तम्बभरद्वाजौ । संस्थाप्य तास्मिन्नेव विहारेऽन्यद्द्वि-
स्तद्देवतं निर्वपेत् । अग्न्यन्वाधानादि तेनैव हविषा पुनर्यजेत नान्यैरक्षामैरपीत्यर्थः ।
तदेव हविर्निर्वपेदित्येव सूत्रकाराभिप्रायः । दोहयोर्दाहे तु वैशेषिकत्वादातिप्रायश्चित्तमे-
वेप्यते ॥ २६ ॥

यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिर्यदुच्छिष्टं स्यात् ॥
तेन सस्थापयेत् । यं द्विष्यात्तस्मै तां दक्षिणां
दद्यात् । तमेव निर्ऋत्या ग्राहयति ॥ २७ ॥

पुरोडाशे क्षामेऽयं विधिः पूर्वेण विकल्प्यते । तत्र यदेव क्षामावाशिष्टं स्यात्तेनैव
यजेत । या तु तस्मिंस्तन्त्रे दक्षिणा तां हविरुच्छिष्टं च दद्यादित्यापस्तम्बभरद्वाजौ ।
क्षामहविःशेषं च द्वेष्याय दद्यात् । तथा च कृते यज्ञग्राहिणी निर्ऋतिस्तास्मिन् गमिता
भवति । ततश्च स एव यज्ञः श्रेयान्संपद्यत इति पुनरिज्याऽपि न कार्येति भावः ॥ २७ ॥

यथाकथा च क्षायेत्प्रायश्चित्तमेव स्यात् ॥ २८ ॥

सर्वदाह इत्यापस्तम्बः । यदेतत्क्षामप्रायश्चित्तं तत्सर्वदाह एव भवेत् । नैकदेशाद्दाहे
तस्यावर्जनीयत्वात् । यथोक्तं न्यायविद्भिः—‘क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनी-
यत्वात्’ (जै० सू० ६-४-१७) इति ॥ २८ ॥

यदि वाऽवदानेभ्यो न प्रभवेत् ॥ २९ ॥

असर्वदाहेऽपि यदा शिष्टं हविरिज्यार्थेभ्योऽवदानेभ्यो न पर्याप्तं स्यात्तदाऽपीप्यते ।
न कथंचिदवदानेभ्यः पर्याप्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥

यद्यप्रत्तदैवतं हविर्व्यापद्येताथान्यत्तदैवतं
हविरभ्युदाहरेत् ॥ ३० ॥

अप्रत्तं दैवतमवदानं यस्येति विग्रहः । व्यापत्तिर्दोष इति भरद्वाजः । सा च नाशा-
दिनाऽप्ययोग्योपलक्षणार्था असर्वहविर्विषया च । यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्ये-
युरपहरेयुर्वेत्युत्तरत्र वचनात् । तदस्यां व्यापत्तौ सत्यां यद्दैवत्यं हविर्व्यापन्नं तन्मात्रमन्य-
न्निर्वपेन्न तु तत्सहभाव्यव्यापन्नमपि हविरन्तरमित्यर्थः । प्रत्तदैवतस्य त्वप्रत्तसौविष्ट-
कृतस्यापि व्यापत्तौ न पुनरुत्पत्तिः । अप्रत्तदैवतमिति वचनादप्रयोजकत्वाच्च । तथा
प्राक्स्विष्टकृत इत्येवाऽऽश्वलायनः । तथाऽवदानदोषे पुनरायतनादवदानमिति च ।
सांनार्यव्यापत्तौ त्वार्तिप्रायश्चित्तमेवेप्यते, वैशेषिकत्वाच्च । वक्ष्यति ‘स्रुगादानप्रभृतयो
मन्त्राः’ इति । तद्विकारव्यापत्तिरपि तेनैव व्याख्याता । तत्र त्वाह भरद्वाजः—
सांनार्यप्रायश्चित्तान्यामिक्षायां न विद्यन्ते । यद्यन्यतरद्व्यापद्येत यत एव कुतश्चोत्पाद्य
प्रचरेत् । यद्युभयं व्यापद्येतान्येन दध्ना पयसा वा यजुषोत्पूतेन प्रचरेत् । आज्येन
वाजिने व्यापन्न इति ॥ ३० ॥

तत्र स्रुगादानप्रभृतयो मन्त्रा आवर्तेरन् ॥ ३१ ॥

स्रुगग्निहोत्रहवण्यादीयते येन स मन्त्रः स्रुगादानः । समन्त्राणामेव कर्मणामावृ-
त्तिर्द्वौ मन्त्रवचनमुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥ ३१ ॥

(यावदन्ते वा व्यापद्येत ॥ ३२ ॥

यावदन्ते कर्मणि कृते व्यापत्तिर्जाता ततः परभाविन एव मन्त्राः प्रयुज्येरन् । पूर्वभावानां तु सकृत्प्रयोगादेव सिद्धः कर्मोपकारः । त एव वा पूर्वप्रयुक्ताः स्वैः स्वैः कर्माभिरावर्तमानैः संपत्स्यन्त इति भावः ॥ ३२ ॥)

यदि तु प्रत्तदैवतमाज्येन शेषः सःस्थापयेत् ॥ ३३ ॥

यदि प्रत्तदैवतं ततः स्विष्टकृदादि शेषमाज्येन निर्वर्तयेत् । न तु हविरन्तरमागमये-
ल्लोपयेद्वेत्यर्थः । यदा तु प्रत्तदैवतमपि प्रागेव प्रदानाद्दुष्टमिति ज्ञायते तदा तु पुनरुत्प-
त्तिरेवास्तत्कल्पत्वात्प्रदानस्य । अत्र त्वाह कात्यायनः—‘अदोषो वा न वै देवाः
कस्माच्चन बीभत्सन्ते इति श्रुतेः, इति ॥ ३३ ॥

यस्य सर्वाणि हवींषि ॥ (स्व० १४) ॥ नश्येयुर्वा
दुष्येयुर्वाऽपहरेयुर्वाऽऽज्येन देवताः प्रतिसंख्याय
यजेत ॥ ३४ ॥

यस्य त्वेकाद्विबहुषु तन्त्रेषु यावत्संभवं सर्वाण्येवाप्रत्तदैवतानि हवींषि नश्येयुर्वाहा-
दिना दुष्येयुर्वा केशकीटादिनाऽपहरेयुर्वा तानि दस्यवस्तदा यासां हविर्व्यापन्नं ता
देवताः प्रतिसंख्याय प्रदानार्थं गणयित्वा प्रौवाज्येन प्रतिनिधिना यथाप्रकृत्येव यजेत,
नोपांशुधर्मेण प्रतिनिधेस्तद्धर्मवचनात् । पशुधर्माज्यं भवतीति लिङ्गाच्च । आज्यानामपि
व्यापत्तौ स्वात्स्वाद्योनेः स्वैः स्वैर्मन्त्रैः पुनर्गृहीत्वा यजेत ॥ ३४ ॥

अथान्यामिष्टिमनुल्बणां तन्वीत । यज्ञो हि यज्ञस्य
प्रायश्चित्तिः ॥ ३५ ॥

अथ संस्थितायामिष्टौ तामेवेष्टिं पुनरनुल्बणामविकृतां कुर्वीत । यतो यज्ञस्याऽऽर्तस्य
पुनरिज्यैव प्रायश्चित्तिः । तत्र तु सर्वहविर्व्यापत्तिविषये सांनान्ययोरप्ययमेव विधिवैशे-
षिकत्वादिष्यते, नाऽऽर्तिप्रायश्चित्तम् । आश्वलायनमतात्त्वावाहनादूर्ध्वमेवायं विधिः ।
यथा हविषां व्यापत्तावेल्हासु(?) देवतास्वाज्येनेष्टिं समाप्य पुनरिज्येति । तथा हविरावृत्तिं
प्रकृत्याऽऽह प्राभावाहनाच्च दोष इति । तथाऽप्यत्यन्तं गुणभूतानामिति च । गुणभूता-
नामपि हविषामत्यन्तमावाहनात्प्रागूर्ध्वं च सर्वदाहे हविरावृत्तिः । नेज्यावृत्ति-
रित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अपो व्यापन्नं हविरभ्यवहरतीति विज्ञायते ॥ ३६ ॥

व्यापन्नं तु हविरप्सु क्षिपेत् ॥ ३६ ॥

ननु किमेतद्व्यापन्नं नाम । तत्राऽऽह—

यदार्याणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेत ॥ ३७ ॥

अयमभिप्रायः—यागानर्हतापत्तिर्व्यापत्तिः । सा चाऽऽर्यभोजनानर्हत्वलक्षणो दोषः । न तेन दुष्टपर्यायेण व्यापन्नेन यजेत । तदप्स्वेव क्षिपेदिति । तथा चापो दुष्टं हविरभ्य-
वहरन्तीति प्रकृत्याऽऽह भरद्वाजः—‘कथं दुष्टं हविः स्यात् । यदार्याणामभोजनीयं न
तेन देवान्यजेत ’ इति । तथा शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टमित्याह कात्यायनः । आश्वलायन
श्चाऽऽह—व्यापन्नानि हवींषि केशनखकीटपतङ्गैरन्यैर्वा बभित्सैरिति ॥ ३७ ॥

यद्धविर्दुःशृतं यमदेवत्यं तद्यममेव गच्छतीति
संस्थाप्य तदन्वाहार्यपचने चतुःशरावमोदनं
पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ३८ ॥

हविर्ग्रहणाच्चरुपुरोडाशेष्वयं विधिरिति गम्यते नेतरविकारेषु । यदपक्वं विषमपक्वं
वा तद्दुःशृतम् । तत्तस्यै देवतायै हुतमपि यमदेवत्यं भूत्वा यममेव गच्छति । तस्मा-
त्तदारब्धं कर्म तेनैव हविषा संस्थाप्य ततश्चतुःशरावं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् ।
एतदेवास्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तेषां भार्गव एकः प्राशितृणां स्यात्तेभ्यः समानो
वरो देयः । सा प्रायश्चित्तिः ॥ ३९ ॥

एकस्य भार्गवनियमान्नत्विङ्गनियमो भोक्तृषु ॥ ३९ ॥

योऽदक्षिणेन यज्ञेन यजेत । स यज्ञः प्रक्षामोऽनायु[रु]
र्वरा प्रतिष्ठिता देया सा प्रायश्चित्तिः ॥ ४० ॥

दक्षिणाविशेषानाम्ने यदि यत्किञ्चिदोदनाद्यदत्त्वा यजेत स यज्ञः प्रक्षामो दग्ध
इव भवति निर्वीर्यत्वादानायुरिव च भवति । ‘यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिः’ इति श्रुतेः ।
अथ वा—अनायुरनायुष्यं च यजमानस्य स्यादित्यर्थः । तथाऽनायुर्यजमानः स्यादिति
वैखानसभरद्वाजौ । तत्राभिप्रेतदक्षिणातुल्यमूल्यामुर्वरां दद्यात् । सर्वसस्यादद्या भूर्-
र्वरा ॥ ४० ॥

यद्यादिष्टां दक्षिणामन्तरियादुर्वरां दद्यात्सा
प्रायश्चित्तिः ॥ ४१ ॥

अथ यदि चोदितामेव दक्षिणामदत्त्वा यजेत तत्रापि तत्तुल्योर्वरादानमेव प्रायश्चित्तं
नेतरदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यद्यभागां देवतामावाहयेदाज्येनैनां यथोठां
यजेत । पुरस्ताद्वा स्विष्टकृतः ॥ ४२ ॥

यद्यचोदितां देवतामावाहयेत्तां यथोठां यस्मिन्क्रम आवाहिता तस्मिन्नेव क्रमे यजेत
हुतेषु वा नारिष्ठेषु । सा चाऽऽज्यहविष्ठाटुपांशुधर्मेण यष्टव्या । आवहनवचनं च निर्वा-

पोषाकरणदोहनादिरूपस्य हविर्ग्रहणस्यापि प्रदर्शनार्थम् । यद्यभागां देवतामावाहयेद्गृही-
याद्वेति बह्वृचश्रुतेः । तेनाभागायै निरुक्तमुपाकृतं दुग्धं चैवोत्सृज्य, एवमाज्येन यजेत ।
कात्यायनस्त्वाह--'अधिकं निरुप्य तच्च यजेन्न वाऽचोदितत्वात्' इति । तत्र भागिन्यभा-
गयोर्मिश्रनिर्वापेऽपि विभागमन्त्रेण विभक्तस्याभागाभागस्य त्यागः ॥ ४२ ॥

यदि भागिनीं नाऽऽवाहयेद्यदोषस्मरेत्तदुपोत्थाय मन-
साऽऽवाहयेद्यदो देवा अतिपाद(त)यानीत्याहुतिं जुहुयात् ॥ ४३ ॥

भागिन्यनावाहने सति प्रागिज्यायाः स्मृते तदानीमेवोपोत्थाय मनसाऽऽवाह्य-
'यदो देवा' इत्याहुतिं जुहुयात् । परतस्त्विज्यायाः स्मृतावाहुतिरेव नाऽऽवाहनम् ॥ ४३ ॥

यस्य हव्यं निरुक्तं स्कन्देदाज्यं वा गृहीतं
चित्रं देयम् । वरो देय इत्येकेषाम् ॥ ४४ ॥

निर्वापप्रभृत्योत्पवनाच्छन्दत्प्राणि दद्यात् । ततश्चित्रम् । उभयत्र भूपतय इत्यनुम-
न्त्रणम् । व्याख्यातः शेषः ॥ ४४ ॥

यस्यै देवतायै गृहीतमहुतं स्कन्देद्यदस्य
गृहे पुष्कलं स्यात्तदद्यात् ॥ ४५ ॥

देवतायै गृहीतमितीज्यार्थमवत्तमित्यर्थः । देवतान्तराये स्वक्रमेऽनिज्या, अनिर्वापो
वा । यदस्य गृह इत्यादि व्याख्यातम् । एतेषु निमित्तेषु पुष्कलदानमेव प्रायश्चित्तम् ।
यदाऽन्यदीयाद्धविषोऽन्या देवतेज्यते, अन्यदीयाभ्यां वा याज्यानुवाक्याभ्यां तत्र पुष्कलं
दत्त्वा शिष्टादेव पुनरवदाय यजेत, सर्वस्यैव हविषो देवतार्थत्वात् । अवदानदोषे पुनरायतना-
दवदानमित्याश्रलायनवचनाच्च । तथा देवतायै गृहीतस्य स्कन्दने भूपतये' इत्यभिमन्त्र्या-
यमेव विधिरादानायोग्यत्वे तु तदेवाऽऽदाय यजेत । तथा देवतान्तरायेऽप्यसमाप्ते कर्मणि
स्मृते तदानीमेवेज्या निर्वापो वा । समाप्ते त्वर्यन्वाधानादारभ्यान्तरितयागार्था पुन-
रिज्या ॥ ४५ ॥

यद्याहुती विपरिहरेयुर्मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुतिं
जुहुयात् ॥ (ख० १५) ॥ ४६ ॥ यस्य देवते
अवदाने वा याज्यानुवाक्ये वा विपरिहरेयुस्त्वं
नो अग्ने स त्वं नो अग्र इत्येताभ्यां संततिं
जुहुयात् । सर्वत्रान्तरिते विपरीते च ॥ ४७ ॥

यस्य देवते विपरिहरेयुर्व्यत्ययेन नयेयुर्ऋत्विजः । यथा निर्वापावाहनादिप्रथममग्नी-
षोमयोः कुर्युरथाग्नेरिति । प्रथमं पूर्वार्धादवदाय, अथ मध्यादित्यवदानविपर्यासः ।

तथा—अग्नीषोमीयादग्निं यजत्याग्नेयादग्नीषोमावित्यादि हविषाम् । याज्यामनुवाक्यां कुर्यादनुवाक्यां वा याज्यामचोदितां वाऽन्यतरत्र कुर्यादुभे वाऽचोदिते इति याज्या-
नुवाक्ययोः ।

सर्वत्रोक्तविषयेऽन्यत्र चायं विधिः । उक्तविषये तु पूर्वेण विकल्प्यते तत्र प्रधाना-
न्तराये—कृत्वा प्रायश्चित्तं, पुनः क्रिया पूर्वत्रैव दर्शिता । यदाऽङ्गमप्यन्तरितमसंस्थिते
तन्त्रे स्मृतं तदुपकारक्षमं च तदपि क्रियते । द्रव्यसंस्कारस्तूपयुक्ते द्रव्ये न क्रियते
तदर्थत्वात् । तथा समन्त्रके कर्मण्यमन्त्रकमपवृत्ते (क्ते) प्रायश्चित्तमेव न पुनर्मन्त्रप्रयो-
गस्तादर्थ्यादेव पुनः प्रयोगो वा यावदन्ते वा व्यापद्येतेत्यत्रोक्तान्यायात् । तथाच भर-
द्वाजः—अपवृत्तार्थस्य कर्मणो मन्त्रप्रयोगः कृताकृत इति । द्राह्यायणेन चोक्तम्—‘यजु-
रन्तर(रा)येऽन्वाहारं ध्यानजप्ये उपेक्षणं शाण्डिल्यः’ इति । होममन्त्रान्तर(रा)ये तु
पुनर्होमोऽन्यत्र प्रतिनिगद्य होमेभ्यः । तेषु तु नाऽऽवृत्तिर्याज्याप्राधान्यात् ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥

यदि बहिष्परिध्याहुतिः स्कन्देदाग्नीध्रं ब्रूयादेताः
संकृष्य जुहुधीति । ताः सोऽञ्जलिना संकृष्य
जुहुयान्मा यजमानो रिपन्मा पत्नी मा यज्ञो मा
यज्ञपतिः स्वाहेति तस्मै पूर्णपात्रं दद्यात् ॥ सा
प्रायश्चित्तिः ॥ ४८ ॥

‘यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिष्परिध्याहुतिः स्कन्देदित्यापस्तम्बः । यत्र पुरा प्रयाजे-
भ्योऽप्याहुतिसंभवः सोऽस्य विधेर्विषयः । यथा करम्मपात्रादि पूर्णपात्रः (त्रं) पात्रपूर्णां
(र्णं) ब्रीह्यादि ॥ ४८ ॥

यदि पुरोडाश उद्वा पतेत्स वा विजेत तमन्तर्वेद्या-
साद्य किमुत्पतासि किमुत्प्रोष्टाः शान्तः शान्तेरि-
हाऽऽगहि । अघोरो यज्ञियो भूत्वा सीद सदनः
स्वं मा सीद सदनः स्वं मा हिःसीदेव प्रेषित
आज्येन तेजसाऽऽज्यस्व मा नः किंचन रीरिषो
योगक्षेमस्य शान्त्या अस्मिन्नासीद बर्हिषीति
तमेतेन यजुषाऽभिमन्त्रयेदाभिवाऽऽधारयेत् ॥४९॥

उत्पतेत्कपालेभ्यः पात्र्या वा प्रमादादपगच्छेत्स विजेत भिद्येत वा ततस्तमादाय
बर्हिष्यासाद्य किमुत्पतसीति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य द्वाभ्यामभिधार्य पुनः स्थाने स्थापयेत् ।
अस्तीर्णं तु बर्हिष्यभिमन्त्रणाभिधारणे एव क्रियेते नोद्वासनादि ॥ ४९ ॥

भूत्वा प्रभवति यजमानो यस्यैतां यज्ञे प्रायश्चि-
त्तिं कुर्वन्ति ॥ (ख० १६) ॥ ५० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

भूत्वा भूतिं प्राप्य प्रभवति प्रभुर्भवति समानानामीश्वरो भवतीत्यर्थः । प्ररोचनाप्रद-
र्शनमादरार्थम् ॥ ५० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

अथ पञ्चदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ सोमप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते—

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त
प्रशस्तम् । दूरे दृशं गृहपतिमथर्युम् । अग्निनाऽग्निः
समिध्यते सप्त ते अग्ने मनो ज्योतिर्जुषतां त्रयस्त्रि-
श्वन्मे मनसश्छिद्रं यद्वापो(चो)यच्च मे त्ददः ।
अयं देवो बृहस्पतिः सं तत्सिञ्चतु राधसा ॥
विश्वकर्मा हविरिदं जुषाणः संतानैर्यज्ञं समिमं
तनोतु । या व्युष्टा उषसो याश्च याज्यास्ताः
संदधामि हविषा घृतेन । अयाश्चाग्ने । त्वं नो
अग्ने । सत्वं नो अग्ने । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम
देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टु-
वांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः । स्वस्ति
न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः
स्वस्ति नस्ताक्षर्यो अरिष्टेनमिः स्वस्ति नो बृह-
स्पतिर्दधातु । पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभं-
यावानो विदथेषु जग्मयुः । अग्निजिह्वा मनवः
सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसाऽगमन्निह ।
शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं
तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो मदन्ति मा नो

मध्या रीरिषताऽऽयुर्गन्तोः । प्रेद्धो अग्न इत्येषा ।
 श्रुत्कर्णाय कवये मेध्याय वचोभिर्नाकमुपयामि
 शःसन् । यतो भयमभयं तत्कृधी नोऽग्ने देवाना-
 मव हेड युक्ष्व । अग्नि वो देवमग्निभिः सजोषा
 यवि(जि)ष्टं दूतंमध्वरे कृणुध्वम् । यो मर्ते-
 (त्ये)षु निध्रुविर्ऋतावातपुर्भूर्धा घृतान्नः पावको
 घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निघृतैः समिद्धो घृतम-
 स्यान्नम् । घृतप्रुषस्त्वा सरितो वहन्ति घृतं पिब-
 न्तसुयजा यक्षि देवान् ॥ आयुर्दा अग्न इमो अग्ने
 सप्त ते अग्ने मनो ज्योतिर्जुषतां त्रयस्त्रिंशद्यन्मे
 मनसच्छिद्रं विश्वकर्मा युनज्मि त्वाऽग्निं युनज्मी-
 न्धानास्त्वा ॥ (ख० १७) ॥ अग्निर्न ईडित
 ईडितव्यैर्देवैः पार्थिवैः पातु । वायुर्न ईडित ईडि-
 तव्यैर्देवैरान्तरिक्षैः पातु सूर्यो न ईडित ईडित-
 व्यैर्देवैर्दिव्यैः पातु । विष्णुर्न ईडित ईडितव्यैर्देवै-
 र्दिश्यैः पातु । अग्निर्यजुर्भिः पूषा स्वगाकारेण त
 इमं यज्ञमवन्तु ते मामवन्त्वन्तु व आरभेऽनु मा
 रभध्वं स्वाहेत्येतैस्त्रिभिरनुवाकैरविज्ञातप्राय-
 श्चित्ते सोमे त्रयस्त्रिंशतमाहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥

तत्राश्रुतानि विशेषप्रायश्चित्तानि यत्र दोषाणां सोऽविज्ञातप्रायश्चित्तः सोमः । एत-
 दुक्तं भवति, पुरुषप्रमादालस्यादिभिस्तत्र प्रायशो भवन्त्येवान्येऽन्येदोषाः । न च ते सर्वे
 श्रुतप्रायश्चित्तविशेषा एव भवन्ति, विचित्रत्वात्तेषाम् । तस्माददृष्टदोषविघातार्था एत-
 आहुतीर्जुहोतीति । तत्र—अग्निर्न ईडित इत्यादीनां त इमं यज्ञमित्यादिरनुषङ्गः
 यथा पार्थिवैः पातु त इमं यज्ञमित्यादि । तथा—अग्निर्यजुर्भिस्त इमं, पूषा स्वगाका-
 रैस्त इममिति च ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशतं यज्ञतनूराग्निध्रे ॥ २ ॥

नाश्र पूर्वपूर्वानुद्वेषणम्, अवचनात् ॥ २ ॥

पृथिवि भूवरि सिनीवालयुरन्ध्र आचित्ते मनस्ते
 भ्रुवो धिवस्त इति वसतीवरीषु सवनीयासु वा
 विषिक्तासु सप्ताऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ३ ॥ सोम-

स्याऽऽज्यमसि हविषो हविर्ज्योतिषां ज्योतिर्विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थेत्यभिमन्त्र्य सं वः सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । सं वोऽयमग्निः सिञ्चत्वायुषा च बलेन च । सर्वमायुर्दधातु मे ॥ मान्दा वाशाः । आपो भद्राः । आदि-त्पश्यामि । आपो हि ष्टा मयो भुवो यो वः शिव-तमो रसस्तस्मा अरं गमाम व इत्येताभिः सप्तभिः संसिञ्चेदभि वा मन्त्रयेत् ॥ ४ ॥

प्रतिपदमेकैकाऽऽहुतिः । भुवो विवस्त इति सप्तमी । सवनीयासु एकधानासु विविक्तासु स्कन्नासु । संसिञ्चेत्ता एव पुनराददीत । यदा त्वादानायोग्यास्तदाऽभिमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

यादि प्रातःसवने पुरा होमात्सोमोऽतिरिच्येत तं चमसेष्वभ्युन्नयेयुरूप जुहुयुर्वा ॥ ५ ॥

प्रातःसवनेऽन्तिमस्य चमसगणस्य प्राग्घोमाद्यदि कलशादिषु पश्येयुरतिरिक्तं (क्तानि) चमसेष्वानयेत् । उपजुहुयाद्वा परिप्लवादिनाऽर्वागनुवषट्कारात् । उपहोमास्तु परतो होमाद्दर्शनेऽपि यावदनुवषट्कारं लभ्यन्ते, उपहोमकालानत्ययात् । प्राग्घोमादिति चानुवषट्कारहोमोऽभिप्रेतः ॥ ५ ॥

हुतेऽतिरिक्तस्याऽऽशायित्वा स्तुतशस्त्रवन्तं कुर्युः सा प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

निर्वृत्ते सानुवषट्कारहोमे दृष्ट्वा ततः स्तुतशस्त्रवन्तं सोमं कुर्यात् ॥ ६ ॥

होतृचमसमुख्याश्चमसानुन्नीय बृहतः स्तोत्रमुपाकरोति ॥ ७ ॥

अतिरिक्तादेवोपस्तरणं चमसानाम् । अत्र चमसानुन्नीयेति वचनाच्चमसगणाय पर्याप्तसोमातिरेक एवातिरिक्तविधिः । अन्यथाऽग्निं नरादिविधिरेवेति सिद्धं भवति । केचित्त्वाहुतिमात्रातिरेकेऽप्येकधनाभिर्वर्धयित्वाऽतिरिक्तविधिं कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

गौर्ययति मरुतामिति धयद्वतीषु स्तुधीरन् ॥ ८ ॥

पञ्चमोऽत्र स्तोमभाग इति ब्रह्मत्वविधावेव दर्शितम् ॥ ८ ॥

अस्ति सोमो अयं सुत इति वैतास्वैन्द्रावैष्णवी-भिर्होत्रे स्तुयुः ॥ ९ ॥

एतासु वा स्तुवीरन् नेतरयोरन्यतरेण साम्ना । अथवा—ऐन्द्रावैष्णवीभिर्होत्रे ॥९॥

ऐन्द्रावैष्णवः होताऽनुशंसति ॥ १० ॥

गतः ॥ १० ॥

एतदेव माध्यंदिने सवनेऽतिरिक्ते प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

यदि माध्यंदिनेऽतिरिक्तं पश्येदेतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

बष्महाः असि सूर्येति सौर्येषु बृहता गौरवीतेन
वा स्तुवीरन् । एतदेव तृतीयसवनेऽतिरिक्ते प्राय-
श्चित्तम् । वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु बृहता गौर-
वीतेन वा स्तुवीरन् ॥ १२ ॥

स्तोत्रे विकार इत्यापस्तम्बः ॥ १२ ॥

अग्निष्टोमे सोमोऽतिरिच्येतोक्थ्यं कुर्वीत ॥ १३ ॥

तृतीयसवनेऽपि प्राग्घोमाद्दृष्ट्वा स एवाभ्युन्नयनविधिरुपहोमो वा । हुते तु दृष्ट्वा
अग्निष्टोमश्चेत्क्रतुस्तमुक्थ्यं कुर्वीत । तत्रातिरिक्तं रसमाध(ह)वनीये प्रकृतिवद्भारां कृत्वा
स्थाल्योक्थ्यं गृह्णाति । तत एकघनानां यथार्थमित्येतदाद्या पञ्चहोतुः क्रियते । ग्रहाव-
काशशृतंकारास्तु लुप्यन्ते । प्रस्त्र(श्र)प्स्यन्तो ग्रहानवेक्षन्त इति वचनात् । ततः
प्रातःसवनवदुक्थ्यं विगृह्णातीत्याद्युन्नेतः सर्वं राजानमित्यन्तं तन्त्रं तायते । स्तोत्रेषु
चोक्थ्यवदेव स्तोमभागः । न तु द्वादशस्याऽऽवृत्तिः, उक्थ्यत्वाविधानात् ॥ १३ ॥

यद्युक्थ्ये षोडशिनं यादे षोडशिन्यतिरात्रं यद्य-

तिरात्रे । (द्विरात्रं यदि द्विरात्र एकस्तोत्रमेव) ॥ १४ ॥

तृतीयसवनेऽतिरिच्येतेति कुर्वीतेति चानुषङ्गः । सर्वः प्रयोगश्चैषां ग्रहग्रहणादिरुक्थ्य-
वद्द्रष्टव्यः । एकस्तोत्रमेवेति तृतीयसवनेऽपि सवनान्तरवदेकस्तोत्रमेव, न तूत्तरः क्रतु-
रित्यर्थः । अत्र सूत्रकारेण शाखान्तरानुसारादतिरात्रातिरेके द्विरात्रः । ततः परमेकस्तोत्रं
चोक्तम् । तैत्तिरीयकेऽतिरात्रातिरेकेऽप्येकस्तोत्रमेवोच्यते ' यस्यातिरात्रेऽतिरिच्यते
तं वै दुष्प्रज्ञानम् ' इत्यादिना । छन्दोगबह्वृचैरपि तदेवाऽऽम्नातमनुमतं च तत्तत्कल्प-
कारैः । वचनानि तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । अतोऽतिरात्रातिरेकेऽप्येकस्तोत्रं युज्यते
विकल्पयितुम् । कात्यायनस्तु तत्रैकस्तोत्रमुक्त्वाऽऽह—' असौर्यामो वा ' इति ।
असौर्यामेऽप्येकस्तोत्रमेवाऽऽहोपग्रन्थकारः । अथो असौर्यामे गौरवीतमेव शिपिविष्टवतीषु
कुर्युः' इति । अथ विकृत्येकाहानां यथास्वं प्रकृत्युक्त एवातिरिक्तविधिरनुसंधातव्यः । वाज-
पेये त्वेकस्तोत्रमेवोक्तवानुपग्रन्थकारः । तथा तासु बृहन्नधिधनं वा जृम्भं कुर्युः, इति ।
अत्र पुनः सर्वस्यास्य सोमातिरेकविधेरनुग्रहमाचष्टे बौधायनः—'यथा यस्य प्रातःसवन

इत्यादि यथा ब्राह्मणमुक्त्वाऽऽह ' इति च्छन्दोगबह्वृचेषु कामंयमानेषु ते चेन्न कामये-
रन्प्रातःसवनेऽतिरिक्ते यां स्थालीं राज्ञेऽतिशिष्टाय मन्थते तस्या उपरिष्ठादाग्रयणमा-
नीयाधस्तादुपगृह्णाति तं त्रिरभिविष्यन्दयति, सोऽभिविष्यन्दमानः सर्व एवाऽऽग्रयणः
संपद्यते तं त्रिरभिहिंङ्कृत्य परिमृज्य सादयति ' इति । तथा माध्यंदिनेऽप्येतमेव विधि-
मविकृतमुक्त्वाऽऽह । तृतीयसवनेऽतिरिक्ते हारियोजनमेवात्राभिविष्यन्दयति । न हि
पुनर्ग्रहणं विद्यत इति । कात्यायनोऽप्याह— 'पूर्वात्सवनादतिरिक्तस्योत्तरे संयावनमेके
तं निकामयमानोऽभ्यतिरिच्यत इति श्रुतेः । तृतीयसवनाच्चेद्धारियोजनेऽवनीय होमः ।
अप्सु तावृज्जिषमिश्रस्याप्स्ववहरणम् ' इति । अथ यदा सूत्रकारमतादातिरात्रे द्विरात्रः
क्रियते तदा पूर्वमहः पत्नीसंयाजान्तं संस्थाप्य द्वितीयोऽप्स्वतिरात्रः कार्यः । उपरिष्ठा-
दातिरात्रत्वादहीनानां व्युष्टिद्विरात्रप्रकृतित्वाच्च द्विरात्राणाम् । एवमन्येऽप्यहीनधर्मा द्विरा-
त्रधर्माश्च यथाप्रकृति द्रष्टव्याः ॥ १४ ॥

(तत्र) वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु बृहता गौरवी-
तेन वा स्तुवीरन् ॥ १५ ॥

तार्तीयसवनिक एकस्तोत्रे ॥ १६ ॥

यदि सोमौ स५सुतौ स्यातां प्रथमानि चत्वारि
संभारयजू५षि हुत्वा महति रात्रियै प्रातरनुवा-
कमुपाकुर्यात् । तस्मिन्परिहित एहि यजमाने-
त्युक्तेऽन्वारब्धे यजमाने संवेशायोपवेशाय गाय-
त्रिया अभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तात्प्रातःसवनस्य
जुहुयात् ॥ १६ ॥

यदि सोमयोः समानस(सु)त्यः स्यात् । आदितः प्रातःसवनस्य बुध्यमात्रे(ने) चतुर्भिः
संभारयजूर्भिर्हुत्वा प्रबोधनकाले प्रातरनुवाकस्योपाकरणमन्वारब्धे यजमानेऽध्वर्युः(यजूर्भिः)
संवेशायोपवेशाय० अभिभूत्यै स्वाहेति एवमन्तेन जुहुयादिति भाष्यकृत् ॥ १६ ॥

उत्तराणि चत्वारि संभारयजू५षि हुत्वा संवेशा-
योपवेशाय त्रिष्टुभोऽभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तान्-
माध्यंदिनस्य सवनस्य जुहुयात् । उत्तराणि
चत्वारि संभारयजू५षि हुत्वा संवेशायोपवेशाय
जगत्या अभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तात्तृतीयसव-
नस्य जुहुयात् । उत्तराणि चत्वारि संभार-

यजूंषि हुत्वा संवेशायोपवेशायानुष्टुभोऽभिभूत्यै
स्वाहेति पुरस्तादनूबन्ध्याया वपाया जुहुयात् ।
उत्तराणि चत्वारि संभारयजूंषि हुत्वा संवेशा-
योपवेशाय पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तादु-
दवसानीयाया जुहुयात् । समिद्धेऽग्नौ हूयन्ते
प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा मा हासि-
ष्टमिति द्वे आहुती ॥ १७ ॥

एवं सवनस्य सवनस्य चाऽऽदावुत्तरोत्तरैश्चतुर्भिः संभारयजुर्भिश्छन्दसा सो(चो)त्तरे
सह पङ्क्त्या । पञ्चसवनो यज्ञः । त्रीणि सवनान्यवभृथोऽनूबन्ध्येति (आप० श्रौ०
१४-७-३) इत्यापस्तम्बः । पञ्चसवनस्तु यजुः— अग्ने नयेति प्रातःसवनादि, अभि-
षवादि माध्यंदिनम्, आदित्यारम्भणम्, अवभृथोऽनूबन्ध्येति पञ्च । अन्त्यसंभारयजुर्नियुज्यते
छन्दस्त्वेकैकम् । ज्वलत्यग्नौ हूयन्ते प्राणापानाविति । जपं कृत्वा वनस्पतेः ॥ १७ ॥

पुरस्तात्पाशुकात्स्विष्टकृतो जुहोत्येतिवतीः प्रति-
पदो भवन्ति । प्रेतिवन्त्याज्यानि ॥ १८ ॥

पुरस्तात्पाशुकात्स्विष्टकृतोऽध्वर्ये(यु)जुहोति । जपतीत्यापस्तम्बः । एतिशब्दः प्रेति-
शब्दो निगद्यते । तान्याज्यानि भवन्ति वैश्वदेव्यादीनि ॥ १८ ॥

मरुत्वतीः पूषण्वतीर्वा प्रतिपदो भवन्ति ॥ १९ ॥

मरुत्वतीः पूषण्वतीर्वाऽऽरम्भ आज्यानाम् । ब्राह्मणाच्छंसिनो यत्साम तदभिवर्तः ।
उभे बृहद्रथंतरे कर्तव्ये । सर्वेषु संसवप्रायश्चित्तेष्वेष विधिः ॥ १९ ॥

यद्यग्निष्टोमः सोमः परस्तात्स्यादुक्थ्यं कुर्वीत ।

यद्युक्थ्यः षोडशिनम् । यदि षोडशयतिरात्रम् ।

यद्यतिरात्रोऽप्तोर्यामम् । यद्यप्तोर्यामो द्विरात्रम् ।

यदि द्विरात्रस्त्रिरात्रम् । यदि त्रिरात्र एकस्तोत्रमेव ॥ २० ॥

यद्यग्निष्टोमः । तेन सह संसवप्रायश्चित्तविधिरात्मयज्ञः कर्तव्यः संस्थाविधिकः ।
यद्युक्थ्यसंस्था स्यात्परयज्ञः । षोडशिसंस्था स्वशाखीययज्ञः, तैत्तिरीयकोक्थ्यसंसवे
सोऽतिरेक उक्थ्ये अतिरात्र एव कर्तव्यः । यदि षोडशी परयज्ञः स्यादतिरात्रसंस्था
कर्तव्या । यद्यतिरात्रः स्यात्त्रिरात्रः स्वयज्ञः कर्तव्यः । सर्वं गर्गत्रिरात्रवत् । यदि तु
त्रिरात्रः परयज्ञः स्यात् । एकस्तोत्रमेव विवर्धते । यद्येकसोमातिरेकेण वोक्थ्यादि-
विवृद्धिः ॥ २० ॥

अभिजित्कार्योऽभिजित्यै । विश्वजित्कार्यो विश्वस्य जित्यै ।
सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै । क्रोशा-
नुक्रोशे कार्ये वासिष्ठस्य निहवे उभे बृहद्रथंतरे कार्ये ।
सजनीयं शस्यं विहव्यं शस्यमगस्त्यस्य कया शुभी-
यं शस्यमिन्द्रस्य निष्केवल्यं तानि शस्येदभिर्वर्त ब्रह्मसाम
कुर्यात् । अभिजितं विश्वजितं वा यज्ञक्रतुं कुर्यादिति सं-
प्रेष्यति ॥ २१ ॥

अभिजिद्विश्वजिद्धा सर्वपृष्ठः सर्वस्तोमः सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या इति
ब्राह्मणम् । वैराजं शाकरं रैवतामिति सोमे तूभयच्छन्दसः । सप्तदश एकविंश-
स्तृणवस्त्रयास्त्रिंश इति । एवंलक्षणोऽतिरात्रो भवति । विश्वजितं (सर्वस्तोमः क्रतूनाम्)
इति यस्मिंस्तस्य शंसनम् । ममाग्न इति । अगस्त्येन दृष्टं कया शुभीयं नी(नारि)ष्टे
त्रीण्यपि जानियम्(यात् ।) प्रातःसवनीये वैश्वदेवे क्षिपेत् । विहव्यं माध्यंदिनीये ।
मरुत्वतीये अगस्त्यस्य कयाशुभीयं तृतीयसवनीये वैश्वदेवेऽनुप्रोहेत् (क्षिपेत्) । पुनरेषां
प्रयोगः—तौरश्रवसं कार्यमित्येवाऽऽहाऽऽपस्तम्बः । क्रोशानुक्रोशे कुरुतादित्येवमन्तम् ।
पुरस्तात् प्रातःसवनात्संप्रेष्यति । प्रातःसवनात् प्रैषश्छन्दोगबह्वृचानां मतादिति ।
एतदाभिजिति विश्वजिति वा । यदुक्तं संप्रैषे सवनीयादीनि च ॥ २१ ॥

पूर्ववत्संस्थाप्यः । अभिषुत्यं वा दक्षिणाभिर्वा वर्षी-
यासं यज्ञक्रतुं कुर्युः ॥ २२ ॥

अथवा पूर्ववत् संस्थापयितव्यः । य एवाऽऽरुद्धं नैवाभिषव उक्तो(?) ' यद्यग्निष्टोमः
सोमः पुरस्तात्स्यात् ' इति । दक्षिणाग्निर्या(आ)नीयाः सम(सं) (दक्षिणाभिर्वी-
यासं) बहुदक्षिणं शक्रयज्ञात् । रथो वा यावन्तमध्वानं गच्छति ॥ २२ ॥

यावद्रथान्ध्र(ध्वम)न्तरा गिरिं भिद्धा(र्वा) नदी
तावता ससवः समानजनपदे ससवो नानाज-
नपदे ससवो नाविद्विषाणयोः ससवो विद्यत
इत्येकेषाम् ॥ (ख०१९) ॥ २३ ॥

अन्य(याव)द्रथान्ध्र(न्य)न्तरेति वचनात्तद्रथान्यं तावत्यध्वानि यजतो न संसव-
प्रायश्चित्तम् । यत्र वा गिरी स्यातामन्तरा यजेत न संसवप्रायश्चित्तं, सो गिरिकारी-
त्युच्यते, गिरिभिद्धा तत्रान्तरा न तत्र संसवदोषः (?) । गिरिर्वा यथा सर्वतः सर्वतो मह-
च्छिखरैः स वा यत्रान्तरे वर्तते नानाभूते वाऽन्यत्र राज्येऽपि तत्रापि न संसवप्रायश्चि-
त्तम् । अत्र शाखान्तरमुपसंहरत्यापस्तम्बः—'यावद्रथान्ध्रमन्तरा गिरिर्गिरिभिद्धा नदी

व्यवेयात्पर्वताभ्रतराये वा नामाराज्ययोर्वा संसवो नाविद्विषाणयोः संसवो विद्यत इति कङ्कतिब्राह्मणं भवति ' (आप० श्रौ० १४-२०-४) इति । अन्यस्मिंश्चान्यं तत्र न संसवदोषः । विद्विषाणयोरेव संसवदोषो विद्यते । अविद्विषाणयोर्नास्ति संसवप्रायश्चित्तम् । अर्वागपि स्थान्याद्यजतो लोके ॥ २३ ॥

यदि दीक्षितानामुपतापः स्यान्महानाम्नीध्रीयमु-
पसमाधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्यैकविंशति-
यवान्दर्भपुञ्जीलाश्च पूर्णपात्रेऽवधाय ब्राह्मणाय
प्रोक्ष्यापः परिब्रूयात्—जीवा नाम स्थ ता इमममुं
जीवयत जीविका नाम स्थ ता इमममुं जीवयत
संजीवा नाम स्थ ता इमममुं संजीवयतेति
मतिब्रूयात् ॥ २४ ॥

दीक्षितानां यत्रोपतापो ज्वरः स्यात् । स यजमान आयतने शेत एव । न करोति यजमानकर्माणि । तं परिगृह्याऽऽग्नीध्रमण्डपं नयेत् । परीमं परित इति नयनमन्त्र आप-
स्तम्बीये द्रष्टव्यः । नास्त्यस्माकं नयनमन्त्रः । तूष्णीमानयनमिति वा गम्यते । आग्नी-
ध्रीय एव स उपसमाधानं बलवत्करणं पारिस्तरणं च दर्भैर्ब्राह्मणस्तस्य दक्षिणत उपवि-
शति । दर्भैर्वाग्नीध्रीयमभिमुखमुदकपूर्णपात्रमुत्तरतो निषाद्यैकविंशतिकुशास्तम्बांश्च
क्षिप्यन्ते । त्रिभिर्मन्त्रैराप उच्यन्ते जीवा नाम स्थ ता इत्यादि । तृतीये च मन्त्रे तस्य
नामग्रहणं द्वितीयान्तं देवदत्तं संजीवयतेति ब्रूयात् ॥ २४ ॥

या जाता ओषधय इत्योषधिसूक्तेनैताभिरग्नि-
रभिषिञ्चेत् ॥ २५ ॥

ओषधिसूक्तेन च स्नापयत्युदपात्रे या अपः ॥ २६ ॥

पापयत्येतासामपां प्राणापानौ त उपाश्चन्त-
र्यामौ पातापसौ व्यानं त उपाश्चु सवनः पातु
वाषं म ऐन्द्रवायवः पातु दक्षक्रतू ते मैत्रावरुणः
पातु चक्षुषी ते शुक्रामन्थिनौ पाताश्चोत्रं त
आश्विनः पात्वात्मानं त आग्रयणः पात्सङ्गानि
म उक्थयः पात्वायुष्टे ध्रुवः पातु धीर्यं तेऽतिग्राह्याः
पान्त्वसावित्यभिमृशति ॥ २६ ॥

अथैनमभिमृशन्तीत्यापस्तम्बः । सर्वेऽभिमृशन्ति । असाविति नामग्रहणं संबुद्ध्या
॥ २६ ॥

प्रतिजपति प्राणापानौ म उपाश्वन्तर्यामी पातां
 व्यानं मे उपाश्वु सवनः पातु वाचं म ऐन्द्रवा-
 यवः पातु दक्षक्रतू मे मैत्रावरुणः पातु चक्षुषी मे
 शुक्रामन्थिनौ पाताश्वरोत्रं म आश्विनः पात्वा-
 त्मानं म आप्रयणः पात्वङ्गानि म उक्थयः पातु
 वायुर्मे ध्रुवः पातु वीर्यं मेऽसिग्राह्याः पान्विति
 प्रतिजपिते पुष्टिपतौ पुष्टिं प्राणे प्राणमपानेऽपानं
 व्याने व्यानमुदान उदानं समाने समानं वाचि
 वाचमस्मै पुनर्धेहीत्याहुतिं जुहोति ॥ २७ ॥

यजमानं प्रतिजपत्यध्वर्युः । ब्रह्मेति वैखानसः । प्रतिजपिते पुष्टिपतौ पुष्टिमिति
 होममन्त्रः । हुत्वा पूर्ववद्भिर्भर्शा इत्यापस्तम्बः । भाष्ये तु स्वयं जपत्येतावेवोपाश्वन्त-
 र्यामा इति । तत आहुतिराग्नीधीयऽध्वर्युर्यथा पूर्वं कृतमभिर्भर्शनं तथैव न तु स्वयं जपः ।
 आग्नीधीय उत्पन्न एतत्कर्म, नतु पूर्वम् ॥ २७ ॥

न पुनर्भेषजं करोति ॥ २८ ॥

ततो निवृत्तिः ॥ २८ ॥

यदि म्रियेत प्रागवभृथादन्यवभृथं कुर्युः ॥ २९ ॥

यदि यजमानो म्रियेताक्रियमाणे तु नैमित्तिके प्रागवभृथादशितरेव दहनम् । अस्य
 पारिसमापने कृते नैमित्तिके नतु प्रत्यक्षविधानात् । अधिकारः पितृभेषेन यजमानार्थ-
 स्वात् कर्मणः स नास्ति यदर्थं तत् क्रियते । अन्ये त्वाहुः—अग्निषु प्राक्षिप्यत इति ॥ २९ ॥

अवभृथं वा गमयित्वादाहृत्यावभृथादग्निभिरभिसमाहारं दहेयुः ॥ ३० ॥

अवभृथस्नानमन्त्रैरवभृथमन्त्रेणावभृथ इति । अथवा—‘अवभृथं नीत्वा स्वकालेऽवभृ-
 थस्नानकाले तूर्णानि प्रोक्ष्याभ्युदाहृत्य प्राग्वशामुन्नेतारं पुरस्कृत्य, अथ लुप्तं यजमानकर्म
 निवर्तेते । संस्कार आशिषश्च आयुराशास्त इत्येवमाद्याः समाप्य साङ्गं क्रतुं स्वैरप्य-
 ग्निभिः । ये पितृभेषे व्यापारं गच्छन्ति तैर्यथालोकं दहेयुः । पत्नीप्रियाणेऽ(मरणे)प्ये-
 तदेवेति मीमांसकाः । तस्या अपि प्राधान्यात् । पत्नी अङ्गं, तस्मान्न तस्या इत्युप-
 देसः ॥ ३० ॥

एतावदेकाहे ॥ ३१ ॥

एतावदेकाहे विधानात् ॥ ३१ ॥

अहर्गणे त्वाहर दहेत्युक्त्वा दक्षिणाग्नेरङ्गारं
 निर्वर्त्य निर्मन्थयेन वा दहेयुः ॥ ३२ ॥

अहर्गणे तु सत्रेऽह्नीने वाऽऽहर दहेत्युक्त्वा यजमानमात्मानमध्वर्युराहर तं यजमानं मृतं विधिना दह तं चैनमिति प्रैषार्थः । दक्षिणाग्नेर्गृहीत्वाऽङ्गाराज्जिमन्थ्येन वा, मृतस्य यजमानस्य दहनं तूष्णीममात्यैः कर्तव्यम् । वर्तमानमहः परिसमाप्यास्य पत्नीसंयाजान्तं कर्मान्ये कुर्युः ॥ ३२ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यामस्थिकुम्भं निदधाति ॥ ३३ ॥

यजमानस्य चेति शेषः ॥ ३३ ॥

तिसृभिः सार्पराज्ञीभिरभिप्रतिहृताभिरुद्गातारः
स्तुवीरन् ॥ ३४ ॥

उद्गातारः सार्पराज्ञीभिः स्तुवीरन्निति तिसृभिरस्थीनि ॥ ३४ ॥

इतर ऋत्विजो होतृप्रथमाः प्राचीनावीतिनो
यामीरनुब्रुवन्तः सार्पराज्ञीनां कीर्तयन्तो दक्षिणा-
न्केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्प्रस्रस्य दक्षिणानूरुना-
घ्नानाः सव्यानित्येकेषाम् ॥ ३५ ॥

ऋत्विजो होतृप्रथमाः प्राचीनावीतिनो दक्षिणान्केशपक्षानुद्ग्रथ्य बद्ध्वा सव्या-
न्मुक्त्वा दक्षिणानूरुनाघ्नाना विपरीतमित्येके ॥ ३५ ॥

त्रिः प्रसव्यं मार्जालीयमनुपरीयुः ॥ ३६ ॥

अस्थीनि त्रिः प्रसव्यं परिगच्छन्त्यप नः शोशुचदधमिति मन्त्रेणानेन पश्चाद्यामीयं यमो दाधारेति सार्पराज्ञीश्च कीर्तयति । यत्स्तुतमननुशामि(?)स्तामिति लिङ्गात् । उच्चै-
स्तुष्टमानसाः सर्पराज्ञीः । सव्यान्बद्ध्वा दक्षिणान्मुक्त्वा सव्यानूरुनाघ्नानाः स्त्रीरेव प्रतिनिधिमप नः शोशुचदधमित्येतेनैव तत्कृत्वोदङ्मुखा गच्छन्ति । अथैभ्यो यजमा-
नेभ्यो दक्षिणतोऽश्मानं परिधिं दधाति—इमं जीवेभ्यः० पर्वतेनेति विशेष्व(षोऽ)कृता-
स्वहीनसंततिषु पूर्वकाल एव रात्रौ परिस्तरणान्तं महारात्रे बुद्ध्वा यत्प्राप्तकालमहस्तन्त्रं कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा मैत्रावरुणाग्रा वा मार्जाली-

यन्यन्ते भक्षानुपनिनीयुः ॥ ३७ ॥

अग्निष्टोमनिमित्तं कुर्वन्त्युपसमूहनं, तस्य भूयस्त्वात् । तस्मादेव स्तोमान्(मा) गृह्यन्ते । तथा दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तेषूपप्लेषु नान्यमाज्यं निरुप्यते । केचित्त्वस्यार्थे सोमक्रयं कुर्वन्ति । अयमग्निष्टोमो नैमित्तिक इतरेषां मृतस्य नाधिकार इति न्यायः । तदा सर्वे याजमानं कुर्वन्ति । सूत्रकारमतिस्तु तस्यायं यज्ञ इति तदा तु जपानां याजमानानां संस्काराणाम्—आबुराशास्त इत्यादीनां लोपः । अग्निष्टोमसंस्थासु सोमे चैन्द्रवायवाग्रा

ग्रहा मैत्रावरुणाग्रा वा । यामीषु सर्वस्तोत्राणि । स्तोत्रे स्तोत्रे वर्तमानेऽस्थिघटो निशी-
यते । मार्जालीयेऽङ्गप्रधानभक्षान्निनीयन्ते ॥ ३७ ॥

अग्न आयूषि पवस इति प्रतिपदं कुर्वीरन् ॥ ३८ ॥

अग्न आयूषीति सर्वस्तोत्राणामारम्भः । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—‘रथंतरसामैषां
सोमः स्यात् । आयुरेवाऽऽत्मन्दधतेऽथो पाप्मानमेव विजहतो यन्तीति विज्ञायते’ ।
(आप० श्रौ० १४-७-२२) इत्यादि । रथंतरपृष्ठ एवायं स्तोत्रविधिः । अस्मि-
न्पत्नीसंयाजान्ते कृते तस्याग्नयोऽपशीयन्ते निर्मथ्य पितृमेधादिप्रकृतिवच्छेषं समापयन्ति ।
सत्रमहीं वा । यस्त्वकृतो दिवसस्तस्मादारभ्य मृतस्य च यत्कर्म तत्सर्वं कुर्वन्ति ।
तस्मिन्निर्हारपक्ष एष विधिरनाथस्य ॥ ३८ ॥

एतावदनाथे नाथवतस्तु दग्ध्वाऽऽस्थीन्युपनह्य
यस्तस्य स्वो नेदिष्ठी स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्ष-
यित्वा तेन सह यजेरन् ॥ ३९ ॥

एतावदनाथे नाथवत इति हेतुवचनात् । यदि तु नाथवान्दग्ध्वाऽऽहर दहेत्युक्त्वा
दक्षिणाग्नेरङ्गारेण कृष्णाजिनेऽस्थीनि बद्ध्वा निधाय तस्मिन्नपि न दृश्यन्ते । मृतस्य
यः पुत्रः सोदर्थो भ्राता वा मृतस्य स्थाने दीक्षित आत्मसंस्कारे न वपनमिति केचि-
द्ध्याक्षते । यस्याऽऽवृत्तिः । प्रेताग्नयस्तु ये दीक्षितास्त एव तिष्ठन्त्या क्रतुसमाप्तेः ।
येनेष्टयोऽग्नयस्ते गृहे तिष्ठन्ति नित्यकर्मापि तस्य क्रियते । प्रवासागतस्य चेन्न स्वयं तु
पितृशुश्रूषां कुर्वन्प्रतिनिधिर्य एतेन सहेतरयाजमानस्तिष्ठति । मृतस्य यजमानस्य कर्म
यः करोति ये त्वितरे यजमानास्ते ॥ ३९ ॥

संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः । अग्निष्टोमः सोमो
रथंतरं गौरवीतं वा साम सप्तदशः स्तोत्रो व्याख्याते
ग्रहाग्ने स्तोत्रेऽस्थिकुम्भमुपनिदधाति ॥ ४० ॥

संवत्सरे पूर्णेऽस्थीनि याजयेयुरिति श्रुतेः । जपो यजमानसंस्कारश्च निवर्तते ।
अर्थलुप्ता आयुराशास्त इत्येवंविधा आशिषश्च । दीक्षणीया तु देवतापरिग्रहार्थेन न
दीक्षार्थेन । अग्निष्टोम एन्द्रवायवाग्रा मैत्रावरुणाग्रा वेत्येवमादि पूर्वास्थियज्ञवत् । अनुत्पन्ने
तु मार्जालीये ये तक्षास्तेषां तु त्याग उत्करे । द्वादशमासात्मकमस्यास्थियज्ञस्य दक्षिणा
उद्वसानीयान्तं पृष्ठशमनीयं मैत्रावरुण्यामिक्षां वा कृत्वा क्रियतेऽस्थियज्ञः । एष विधिः
सूत्रकाराणाम् । मीमांसकानां तु पृथक्पृथक् पृष्ठशमनीयं सौत्रामण्यामिक्षां कृत्वा यथैव
पूर्वयज्ञे दीक्षिताः सह(व)नेष्टिना(दद्या) कुर्वन्ति । तेषां नैमित्तिको यजेत प्रमीत इति

यावज्जिविश्रुतेः । नित्यानां निवृत्तिः । अग्निहोत्रं तु मृतहोभे न क्रियते चतुरात्रमहूय-
मानानां लौकिकत्वश्रुतेः । अग्नेर्गुप्त्यर्थत्वादिति अनुपदकारवचनाच्च । केचित्त्वहूयमा-
नाग्नीन्धारयन्ति । संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुरिति वचनान्न लौकिका भविष्यन्तीति मृत-
पत्न्यस्थियज्ञेऽपि दीक्षिते पत्नीकर्म च करोति नेष्टिसमीपतः ॥ ४० ॥

यामेन साम्ना स्तुवते । द्वादशशतं दक्षिणा ॥ (ख०२०) ॥ ४१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

गतः ॥ ४१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

=====

अथ पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

—————

यदि सत्राय दीक्षेताथास्य साम्युत्थानं जायेत ।
सोममय(वि)भज्य विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्तो-
मेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत ॥ १ ॥

सत्राय सत्रार्थम् । यज्ञशून्यसत्रेण यक्ष्य इत्युक्त्वा यदि न यजेत । यो यक्ष्य
इत्युक्त्वां न यजत इति लिङ्गात् । याऽत्र योक्ष्य इत्युक्त्वेति विधिप्राप्तं त्रैधातवीया-
मेके सहस्रदक्षिणां समामनन्ति (आप० श्रौ० १४-८-२) इत्यापस्तम्बः ।
सा सहस्रदक्षिणा कार्या । सत्रे दीक्षित्वा रोगादिना निमित्तेन मध्य एवोत्थात्तुमिच्छेत्स
सोमस्य स्वांशं गृहीत्वा स्वाग्नींश्च समारोप्य गत्वा कृतान्तादेव प्रक्रम्य विश्वजिद्विधिना
ऋतुः समापनीयः । एवमतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत इति
वचनात् । न चास्य सप्तदशोऽग्निष्टुद्रवति । अत एव विधेरयज्ञविधेष्वात् ॥ १ ॥

कृतान्तात्कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

कृतान्तो यमः । तस्य संबन्धात्पैतृमोधिककर्माणि प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अवलिरुयोखायास्तैरन्यां मृदं सस्कृत्य कुर्यात् ॥ ३ ॥

यदि दीक्षासूत्तिष्ठासेदित्यापस्तम्बः । स चोखायाः पांसूनपादाय तैरन्यां मृदं संसृज्य
तूष्णीमुखां कृत्वा तस्यामुख्यमुत्पादयेत् ॥ ३ ॥

अवलिरुय पशुशिरसां तूष्णीकेष्वाश्लेषयेत् ॥ ४ ॥

तथा पञ्चपशुशिरोभ्यो लेशानपादाय लौकिकेषु पशुशिरःस्वाश्लिष्य मृदा प्रालिष्य
निदधाति ॥ ४ ॥

प्रणीत आहवनीये तूष्णीमग्निं * हरति ॥ ५ ॥

‘ प्रणीतेऽग्नौ तूष्णीमन्यं प्रणयेत् । मन्त्रवन्तमित्यपरम् ’ (आप० श्रौ० १४-
८-१०) इत्यापस्तम्बः । प्रणीतेऽग्नावुत्तिष्ठत इत्यनुषङ्गः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

संचितेऽग्नावुत्तिष्ठतो न साम्युत्थानेऽग्निचयनं
विद्यते ॥ ६ ॥

‘ चितेऽग्नावुत्तिष्ठतो नाग्निचित्या विद्यते । तूष्णीं वाऽग्निं चिन्वीत । मन्त्रवन्तमित्य-
परम् ’ इति भरद्वाजः ॥ ६ ॥

प्राचीनमुदीचीनं वोदवसाय विहार * साधयित्वा
सर्वपृष्ठ्या (ष्ठया) यजेत । सर्वक्रतुभ्य आगूर्याश-
क्यमाने यष्टुम् । त्रैधातवयिया सत्रे तु विश्वजि-
ताऽतिरात्रेण ॥ ७ ॥

आगोरणं मनसा संकल्पः । वाचा चेत्यपरम् । सूत्रार्थः पूर्वैर्व्याख्यातः ॥ ७ ॥

यदि सुन्वतामाहवनीयोऽनुगच्छेदाग्नीध्रात्प्रणये-
युरेनं यद्याग्नीध्रो गार्हपत्याद्यदि गार्हपत्यो
मन्थेयुरेनम् ॥ ८ ॥

सुन्वतामिति जात्याख्यायामिति बहुवचनम् । नतु सप्रार्थम् । औत्तरवेदिकस्याऽऽ-
ग्नीध्रियोऽग्निर्योनिस्तस्यापि शालामुखीयः । तस्य त्वद्वक्षणमन्थनम् । प्राक्त्वाग्नीध्रप्रण-
यनादौत्तरवेदिकस्यान्वाहितविधिना प्रणयनं शालामुखीयात् । तस्य तु तेनैव विधिना
मन्थनं प्र[स]क्तवौत्तरवेदिकप्रणयनात्तेनैव विधिनाऽस्य प्रणयनं प्राजहितात् । प्राजहि-
तदक्षिणाग्निस्म्यावसथ्यानां तु यथाप्रकृत्यन्वाहितविधिरेव सर्वत्र ॥ ८ ॥

यस्माद्दारोरुद्धायेत्तस्यारणी कुर्यात् ॥ ९ ॥

अत एव पुनर्मन्थेदित्युक्तम् । तत्र यद्दारुगतोऽग्निरन्ततोऽनुगच्छेत्तच्छित्त्वाऽरणी
परिकल्प्य मन्थेत् ॥ ९ ॥

क्रमुको भवति ॥ १० ॥

धनुरादिनिर्लेखनप्रभवाः शकलाः क्रमुकः, तत्रेन्धनार्थं भवति ॥ १० ॥

ब्रह्मण उद्गात्रे होत्रेऽध्वर्यवे च चतुरो वरान्दद्यात् ॥ ११ ॥

मुख्याश्चत्वारो महर्त्विजः ॥ ११ ॥

यद्यक्रीत * सोममपहरेयुरन्यः क्रयः ॥ १२ ॥

प्राक्क्रयादपहरणे पुनराहृत्य क्रय एव कार्यो नान्यत्प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

यदि क्रीतं यो नेदिष्ठी स्यात्तत आहृत्याभिषुणुयात् ॥ १३ ॥

ऋतस्यापहरणे यो नेदिष्ठी नेदिष्ठः सोमसंनिक्कृष्टदेश इति यावत् । ततो यावद-
र्थमाहृत्य तमेवाभिषुण्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

सोमाहाराय सोमविक्रयिणे वा किञ्चिद्द्यात् ॥ १४ ॥

य इदानीं सोमस्य हर्ता यो वा पूर्वः सोमविक्रयी तथोरन्यतरस्मै यथाश्रद्धं
दद्यात् ॥ १४ ॥

यदि तं न विन्देयुः पूतीकानभिषुण्यात् । यदि
न पूतीकानथ फाल्गुनानि । यदि न फाल्गुनान्य-
थार्जुनान्यथाऽऽदारान् । यदि नाऽऽदारान्या एव
काश्चाऽऽर्द्रा ओषधीराहृत्याभिषुण्यात् ॥ (ख०२१) ॥ १५ ॥

पूतीकादय ओषधिविशेषाः । फाल्गुनानि तृणविशेषाः । तेष्वाम्बुदाः फाल्गुनानि
च समुच्चीयन्ते । तत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः—‘पूतीकाभाव आदारान्फाल्गुनानि च
यानि श्वेततूलानि स्युस्तदभावे याः काश्चौषधीः क्षीरिणीररुणदूर्वाः कुशान्वा हरितानिति ।
वाजसनेयकम् । अप्यन्ततो व्रीहियवान् ’ (आप० श्रौ० १४-८-१३) इति ।
तत्राऽऽदारादयोऽपि सोमस्यैव प्रति निधयो न पूतीकादेः सोमस्याङ्गत्वात् । तेन सर्वेषां
तद्धर्मतच्छब्दौ भवतः । हरितानित्येव सर्वालाभेऽपि हरितान्ब्रीहिस्तम्बान्यवस्तम्बा-
न्वाऽभिषुण्यान्न त्वसमाप्य विरमेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रतिधुक् प्रातःसवने पूतीकाश्च । दधि च माध्यं-
दिने सवने पूतीकाश्च । शृतं च तृतीयसवने
पूतीकाश्च ॥ १६ ॥

प्रतिधुगादयः पूतीकाश्च सहाभिषूयन्ते, न तु श्रयणं प्रतिधुगादिभिरित्यर्थः ॥ १६ ॥
अपिवा प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्सोमाच्छ्री-
णाति । शृतेन माध्यंदिने सवने दध्ना तृतीय-
सवने नीतमिश्रेण ॥ १७ ॥

सर्वेष्वप्येतेषु प्रतिनिधिकल्पेषु प्रतिधुगादिभिः सर्वसोमानां श्रयणं स्यात् । समुच्ची-
यते च तत्तत्प्राकृतैः श्रयणैर्भैत्रावरुणादीनाम् । प्रतिधुगशृतं दुग्धमात्रं पयः । तथा च
भरद्वाजः—‘प्रतिधुगिति दुग्धमात्रं स्यात् ’ इति । नीतमिति नवनीतम् । तन्मिश्रेण
केवलेन वा दध्ना श्रयणम् ॥ १७ ॥

अग्निष्टोमः सोमः स्याद्रथंतरसामा ॥ १८ ॥

आरब्धः ऋतुरग्निष्टोमान्त एव कार्यो रथंतरसामा च यद्यपि संस्थान्तरे सामान्तरं
वाऽभिहितमासीत् ॥ १८ ॥

एकां गां दक्षिणां दद्यात्तेभ्य एव ॥ १९ ॥

यद्यपि पुनरिज्यायां तेभ्यो दास्यन्ते दक्षिणास्तथाऽपि तेभ्य एवेत्यर्थः । एवं च पुनरिज्यायामपि त एवर्त्विज इति सिद्धं भवति ॥ १९ ॥

पुरा द्वादश्याः संबत्सरे षा । तस्मा एव क्रतवे
पुनर्दीक्षेत । तत्र तद्दद्यात्पूर्वस्मिन्दास्यन्त्स्यात्
त एवैनमृत्विजो याजयेयुः ॥ २० ॥

प्रतिनिधिना प्रवृत्तस्य क्रतोः कर्मान्तरत्वभ्रमाद्द्विगन्तरपरिग्रहनिरासार्थोऽयं नियमः । ब्राह्मणवाक्यमेतत्पुनरिज्याविधानार्थं व्याख्यातुमुदाह्रियते कल्पान्तरे पुनः सोमं क्रीणीयादिति लिङ्गेन पुनरिज्याऽनुमीयते । वाक्यशेषश्च भवति यज्ञेमेव तद्यज्ञमिच्छति, इति । अत्रैवमुच्यतां तर्हि कियदन्तः पूर्वक्रतुः कियदादिश्चोत्तरः कश्च तस्य कालः का वा संस्थेति तदेतत्सर्वमाहाऽऽपस्तम्बः—‘अवभृथादुद्रेत्य पुरस्ताद्द्वादश्यास्तस्मा एव क्रतवे पुनर्दीक्षेत’ इति । अवभृथान्तस्तावत्पूर्वः क्रतुः । दीक्षणीयादिश्चोत्तरः । दीक्षायाम्पूर्वसुत्याप्रभृत्यर्वाग्द्वादशरात्रात्कालः । तस्मा एव च क्रतवे दीक्षेत यत्संस्थः प्रागारब्ध इत्यर्थः । आश्वलायनस्तु अत्र पूर्वमपि क्रतुमुद्वसानीयात्तमुक्तवान् । यथा यज्ञं संस्थाप्योदवसाय पुनर्यजेत, इति । विकल्पं त्वाह कात्यायनः—‘यथा समाप्य पुनर्यज्ञोऽवभृथान्तो वा’ इति । तत्र तद्दद्यात्पूर्वस्मिन्दास्यन्त्स्यादिति । तामेव दक्षिणां दद्यात् । यां पूर्वास्मिन्क्रतौ दास्यन्त्स्यात् । दक्षिणोत्कर्षवचनसामर्थ्यात् प्राग्दक्षिणाभ्योऽपहार एवायं विधिः । दत्तासु दक्षिणासु रसस्यर्जाषस्य वाऽपहारेऽपि समाप्तिरेव प्रतिनिधिना । तथा प्रवृत्तद्रव्यलाभे नायं विधिः सर्वत्र । तथा चाऽऽश्वलायनः—‘सोमाधिगमे प्रकृत्येति एवं च पूतीकानेव क्रीतवतस्तदपहारे पुनस्तानेव लभमानस्य नायं विधिर्भवति । तथा सर्वापहार एवायं विधिः । असर्वापहारे त्वतिशिष्टमन्येन वर्धयित्वाऽभिषुणुयुः । सर्वः क्रीतापहारविधिः क्रीतनाशदोषयोरपि दर्शनार्थः, तुल्यन्यायत्वात् । अभिदग्धे तु तत् प्रायश्चित्तं यदपहृत इति लिङ्गाच्च । तथा क्रीते राजनि नष्टे दग्धे वा’ इत्याश्वलायनः ॥ २० ॥

अथ यदि सदोहविधानान्यभिदहोरन्ग्रहानध्वर्युः

स्पाशयेत् । स्तोत्राप्युद्गाता । शस्त्राणि होता ॥ २१ ॥

ग्रहान्गृहीतान्गृहीतान्हुतान्होप्यमाणांश्चाध्वर्युः स्पाशयेद्बुध्येतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अनभिदग्धे सोमे कृतान्तात्कर्मणि प्रतिपद्येरन् ॥ २२ ॥

‘पार्श्वतो देवयजनमध्यवसाय कृतान्तादेव प्रक्रमेसुः’ इत्यापस्तम्बः । देवयजनमवसाने वेदिकरणादीनि तूष्णीं क्रियन्ते मन्त्रेण वा प्रागुक्तन्यासात् । तथाऽनावृताः

क्रियेरन्नावृता वेत्याश्रलायनः । कृतान्तादिति यावत्कर्म कृतं ततः परं तन्त्रमित्यर्थः । प्राग्वादिमण्डपदाहे च न देवयजनान्तरं गम्यते ॥ २२ ॥

दग्धे तत्प्रायश्चित्तं यदपहृते ॥ २३ ॥

अभिदग्धे तु सोमे यदपहृतप्रायश्चित्तं यो नेदिष्ठी स्यादित्यादि तदेव भवति ॥२३॥

पञ्चात्र गा दक्षिणा ददाति । पञ्च वरानित्येकेषाम् ॥ २४ ॥

या तत्रोक्ता गौरेकां दक्षिणां दद्यादिति तस्याः स्थाने तत्र पञ्च दद्यात् । अनङ्कु-
होऽपि प्राप्त्यर्थं वरवचनम् । प्रवृत्तद्रव्यस्य लाभे त्वत्रापि प्रकृत्या समाप्तिर्द्रष्टव्या ॥२४॥

यदि श्रावा दीर्येत द्युतानस्य मारुतस्य साम्ना
स्तुवीरन् । ब्रह्मसाम्नेत्येकेषाम् ॥ २५ ॥

यदि प्रातःसवने श्रावा शीर्येत पुरस्ताद्बहिष्पवमानादित्यापस्तम्बः । दीर्येत खण्डितः
स्यात् । द्युतानस्य मारुतस्य यत्साम तेनात्र स्तुवीरन् । यद्यपि न तस्य च्छन्दोगैर्ब्रह्म-
सामत्वमुक्तं तथाऽप्यत एवानुवादात्कच्चिद्विधिर्द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥

यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपि-
विष्टवतीषु स्तुवीरन् ॥ २६ ॥

व्याख्यातमिदं ब्राह्मणे—‘यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपिविष्ट-
वतीषु स्तुवीरन् यदि मध्यंदिने दीर्येत वषट्कारनिधनं साम कुर्युः । यदि तृतीयसवन
एतदेव’ इति । तद्यथा ब्राह्मणमेवानुसंधातव्यमित्यर्थः । कलश इति द्रोणकलशस्यैवैक-
देशग्रहणं, यथा सत्यभामा भामा भीमसेनो भीम इति । दीर्येत भिद्येत ॥ २६ ॥

यदि माध्यंदिने दीर्येत वषट्कारनिधनं साम
कुर्युः । यदि तृतीयसवन एतदेव ॥ २७ ॥

निधनमन्तिष्ठा भक्तिः । तद्वषट्कारो यस्य तद्वषट्कारनिधनं तत्साम गायेयुः ॥२७॥

यदि कलशो दीर्येत वषट्कारनिधनं ब्रह्मसाम कुर्यु-
रित्येकेषाम् । सर्वेषामनवयवेन श्रूयते ॥ (ख०२२) ॥
॥ २८ ॥ असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विशुवे
स्वाहा विवस्वते स्वाहा गणश्रियै स्वाहा मलि-
म्लुचाय स्वाहा शूषाय स्वाहेति सप्ताऽऽहुतीर्हु-
त्वेन्द्रस्य ग्रहोऽस्य गृहीतो ग्राह्यो देवानां पूरसि
तं त्वा प्रपद्ये सह ग्रहैः सह पशुभिः सहर्त्विग्भिः
सह सौम्यैः सह सदस्यैः सह दाक्षिण्यैः सह

दक्षिणाभिः सह यज्ञेन सह यज्ञपतिना प्रवि-
शानि सह यन्मे अस्ति तेनेत्यभिमन्त्र्य ॥ २९ ॥

यद्वषट्कारनिधनं साम तद्वाणाच्छंसि साम कुर्यात् । तथाऽसवे स्वाहा, इत्याहुतिषु
हुतास्वध्वर्युणा दीर्णमनुमन्त्रयते यजमानः । नोत्तरयोः सवनयोरयं विधिः । यदि प्रातः
सवने कलशो दीर्येत (आप० श्रौ० १४-८-२९) इत्यापस्तम्बीये तु प्रातःसव-
नग्रहणादुत्तरविधावनुसवनमितिवचनाच्च ॥ २८ ॥ २९ ॥

सवेशाय त्वोपवेशाय त्वेत्यनुसवनं दीर्णे जुहोति ॥ ३० ॥

एतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनं दीर्णे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोतीत्येके (आप०श्रौ० १४-८-८९)
इत्यापस्तम्बः । सवनत्रयार्थोऽयं कल्पः । तेन सर्वत्र विकल्प्यते । एवं कृते प्रायश्चित्ते
संघानीयद्रव्यैः कलशं प्रतिलिम्पेत् । तथा च बौधायनः—‘स यद्यवदीर्णो भवति प्रति-
लिम्पत्येनम्’ इति । धारणासमर्थत्वे त्वन्यं मन्त्रेण प्रयुज्य तस्मिन्न(नर)समवनयेत् ।
स्कन्ने तु रसे विधिमाह बौधायनः—‘आग्रयणादत्राऽऽसुं प्रस्कन्दयति’ इति । पूत-
भृदाववनीययोस्तु दीर्णयोः सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वाऽयमेव प्रकारो द्रष्टव्यः । तथा च तावे-
वैकैकं प्रकृत्याऽऽह बौधायनः—‘स यद्यवदीर्णो भवति लिम्पत्येनम्’ इति । तथा—‘आग्र-
यणादेवात्राऽऽसुं प्रस्कन्दयति’ इति । समानोऽयं प्रकार आग्रयणस्थाल्यां विदीर्णायाम् ।
कलशात्तु रसोत्पत्तिः । यथोक्तम्—यदाऽऽग्रयणः कलशादिति ॥ ३० ॥

यदि सर्वैः पर्यायैरस्तुतमभिव्युच्छेत् षड्भि-
र्होत्रे स्तुयुः । तिसृभिस्तिस्मृभिरितरेभ्यः ॥ ३१ ॥

यदि सर्वै रात्रिपर्यायैः (आप० श्रौ० १४-२३-१२) इत्यापस्तम्बः । अतिरात्रे
त्रयो रात्रिपर्यायाश्चतुश्चमसगणास्तैस्त्रिभिरप्यस्तुते यदि व्युष्टा रात्रिः स्यात्तदा त्रिष्वपि
पर्यायेषु होतृशस्त्रार्थानि स्तोत्राणि षड्भिः षड्भिः स्तुयुः, इतराणि मैत्रावरुणब्राह्मणा-
च्छस्यच्छावाकशस्त्रार्थानि तिसृभिस्तिस्मृभिः । एवं द्वादशस्वपि रात्रिस्तोत्रेषु हासः
कार्यः ॥ ३१ ॥

यदि द्वाभ्यां पर्यायाभ्यामस्तुतमभिव्युच्छेद्दोत्रे
मैत्रावरुणाय चान्यतरस्य स्तुयुः । ब्राह्मणा-
च्छसिनेऽच्छावाकाय चान्यतरस्य ॥ ३२ ॥

यदि द्वाभ्यां पर्यायाभ्यामस्तुते प्रथममात्रेण स्तुते व्युच्छेत्तदा मध्यमपर्याये होतृ-
मैत्रावरुणार्थे द्वे एव स्तोत्रे स्तुयुः । ब्राह्मणाच्छस्यच्छावाकार्थे तु लुप्येते । एतदेव विप-
रीतमुत्तरपर्याये । मध्यमोत्तमयोः पर्याययोरितरेतरापेक्षायां पूर्वोत्तरत्वं वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

यद्येकेन पर्यायेणस्तुते व्युच्छेत्तदा होतुः स्तोत्रं यथाप्रकृत्येव पञ्चदशभिः स्तुयुः । तिस्रभिस्ति-
सृभिरितरेभ्यः ॥ ३३ ॥

यद्येकेन पर्यायेणस्तुते व्युच्छेत्तदा होतुः स्तोत्रं यथाप्रकृत्येव पञ्चदशभिः स्तुयुः ।
इतराणि पञ्चभिः । अत्रेयं मीमांसा—‘किमयमभिव्युष्टिशङ्कायामेव विधिरुताभिव्युष्टौ
‘सत्याम्’ इति शङ्कायाम्, इति श्रुत्यात् । कुतः । ब्राह्मणेष्वभिव्युच्छेदित्येवाऽऽम्नानात् ।
नियतपरिमाणभूतासु स्तोमवन्ननुपपत्तेश्च । न हि नियतकालपरिमाणा सर्वत्राभिव्युष्टि-
र्थेन तत्परिमिताः स्तोमाः निगम्येरन् । अतः सत्यामभिव्युष्टौ नैमित्तिको हासः । न
त्वनभिव्युष्ट्यर्थे इति सांप्रतम् । तदुक्तमुपग्रन्थकारेण—अभिव्युच्छेदित्येव शाट्यायनि-
ब्राह्मणे भवति । तथा भाह्वविनीं तथा कालविनीं तथा तैत्तिरीयाणां तथा सर्वेषां विभ-
क्त्युपनिपात एव सं स्यात् । अथापि चेदनभिविवासार्योऽभविष्यदपरिमितः स्तोमोऽभवि-
ष्यत् । यथा नाभिविवासेत् तथा स्तुवीरन्नित्येवाभविष्यत् । न ह्यनभिविवासार्ये परिमा-
णमुपपद्यते । तेन तु परिमाणग्रहणेन जानीमोऽभिव्युष्ट्या संयुक्त एवायं कल्पो भवतीति
॥ ३३ ॥

अग्ने विवस्वदुषसे इत्याश्विनस्य प्रतिपदं कुर्वीरन् ॥ ३४ ॥

त्रिष्वष्ट्युक्तेषु निमित्तेष्वेषैव प्रतिपत् ॥ ३४ ॥

यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियात् । सर्वा अपि दाश-
तय्यः शस्येत् । सौर्यं पशुं बहुरूपमुपाकुर्यात् । यस्याऽऽ-
श्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवतीति विज्ञायते ॥ ३५ ॥

यदा सूर्यो न प्रकाशते मेघाद्विच्छन्नस्तदा संधिचमसेषु भक्षितेषु नानावर्णश्लोक-
आलम्ब्यते प्रसज्यते च तत्र सन्ननीयतन्त्रम् । दश मण्डलान्यवयवा अस्या इति दशतयी
ऋक्संहिता । तस्या ऋचो दशतयीर्दाशतयीरित्याहानतिभेदात् । ता बह्वीरप्यनुब्रू-
याद्वा यावत्सूर्यः प्रकाशते ॥ ३५ ॥

यदि समन्वारब्धानां सर्पतामुद्राताऽपच्छिद्येत ।

यज्ञेन यजमानो व्यृध्येतादक्षिणः स यज्ञक्रतुः

संस्थाप्योऽथान्य आहृत्यः ॥ ३६ ॥

स यज्ञ उदवसज्जियान्तः संस्थाप्यः । अथानन्तरे पर्वणि स एव क्रतुः पुनराह-
र्तव्यः ॥ ३६ ॥

तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वमिन्द्रास्यन्स्यात् ॥ ३७ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ ३७ ॥

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३२९

ननु सन्त्वेते विधय एकैकस्यापच्छेदे । यदा पुनरेषां त्रयाणां द्वयोर्वा युगपदपच्छेद-
स्तत्र को विवेकः । किमत्र विवेचनीयं यावतामपच्छेदस्तावतां प्रायश्चित्तानि समुच्चेप्यन्ते
निमित्तसंनिपातात् । सत्यं समुच्चीयतां सर्वत्र प्रस्तोतृप्रायश्चित्तमविरोधात् । उद्गातृप्रति-
हर्त्रोस्तु विरुद्धे प्रायश्चित्ते कथं समुच्चेप्येते, न ह्यदक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोः समु-
च्चयसंभवः । तत्राऽऽह—

त एवैनमृत्विजो याजयेयुः । अथ यदि प्रस्तोताऽ-
पच्छिद्येत यज्ञस्य शिरोऽपच्छिद्येत ब्रह्मणे वरं
दत्त्वा ॥ ३८ ॥

उद्गातृप्रतिहर्त्रोर्निमित्तसंनिपाते मुख्यत्वादुद्गातुरेव प्रायश्चित्तं प्रवर्तते न प्रतिहर्तुस्तेन
विरोधात् । तस्य तु कृते सर्वप्रायश्चित्तमात्रं भवति ॥ ३८ ॥

अथ पर्वमानोत्सर्पतामुद्गातृणामपच्छेदे प्रायश्चित्तमारभ्यते—

स एव पुनर्वर्तव्यः ॥ ३९ ॥

स एव पुनः पूर्ववदृत्विग्वरणविधिना वर्तव्यः ॥ ३९ ॥

अथ यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्येत पशुभिर्यजमानो
व्यूध्येत । पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ४० ॥

ऋतुदक्षिणार्थे सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ४० ॥

युगपदपच्छिन्नयोरुद्गातुः प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
प्रतिहर्तुः सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयात् ॥ ४१ ॥

युगपदपच्छेदे तूद्गातुः प्रायश्चित्तं प्रतिहर्तुः सर्वप्रायश्चित्तं जुहोतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥
अस्त्वेवं यौगपद्ये । क्रमादपच्छेदेऽपि किमयमेव न्यायः, नेत्याह—

पूर्वापरापच्छेदे यो जघन्यः सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

पूर्वापरयोस्त्वनयोर्धरौ जघन्योऽपच्छिद्येत ततरस्य प्रायश्चित्तमेव प्रवर्तते । सर्व-
प्रायश्चित्तमात्रं त्वितरस्य भवति । पूर्वबाधेनैव जघन्यप्रायश्चित्तस्योत्पत्तेः । तथा च
मीमांसकाः—‘पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतवत्’ (मी० सू० ६-१-१९) इति ।
एतदुक्तं भवति यदा प्रतिहर्ता जघन्यस्तदा सर्ववेदसमेव दीयते, न पुनरिज्या । यदा
तूद्गाता जघन्यस्तदा पुनरिज्यैव भवति न तत्रैव ऋतौ सर्ववेदसमात्रमिति । तत्र तु पुन-
रिज्यायां सर्ववेदसं देयमिति प्रतीयात् । कुत एतत् । पूर्वस्मिन्ऋतौ प्रागुद्गातुरपच्छेदा-
त्प्रतिहर्त्रपच्छेदने तस्यैव प्राप्तत्वात् । तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यस्यादिति नियमाच्च ।
तथा च मीमांसकाः—‘यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन्’ (जै०

सू० ६-९-२०) इति । येषां त्वनुक्तमपच्छेदप्रायश्चित्तं ब्रह्मादीनां तेषां सर्वप्राय-
श्चित्तमेव सर्वत्र ॥ ४२ ॥

यद्युद्गाता जघन्योऽपच्छिद्येत पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं
दद्यात् ॥ ४३ ॥

पूर्वसूत्रेण व्याख्यातम् ॥ ४३ ॥

यद्यार्भवे पवमानेऽपच्छिद्येत सर्वप्रायश्चित्तं जुहु-
यात् ॥ (स्व०२४) ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

यदि माध्यंदिने पवमान एतदेव । आर्भवे सर्वप्रायश्चित्तमेव सर्वेषां कृते जुहुयात्
॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

=====

अथ पञ्चदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

—————

यदि सोम उपदस्येत्सुवर्णं हिरण्यं द्वैधं विभ-
ज्यार्धमृजीषेऽन्तर्धायापोऽवनयेदर्धमभ्युन्नीय ग्रहैः
प्रचरेत् ॥ १ ॥

हिरण्यस्यार्धं द्रोणकलशेऽवधाय वसतीवरीर्गृहीत्वा तासु पयः क्षिपेत् । तत्सो-
मस्थाने भवति । तस्मात्तु येषां ग्रहणं ग्रहाणां चमसानामर्धमभ्युन्नीय होमः पूर्ववत् ॥ १ ॥

ब्रह्मण उद्गात्रे होत्रेऽध्वर्यवे च चतुरो वरान्दद्यात् ॥ २ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ २ ॥

यद्याग्रयणः स्कन्देदुप वा दस्येदितरग्रहेभ्यो
निगृहीयात् । यदीतरे ग्रहाः स्कन्देयुरूप वा
दस्येयुराग्रयणाभिगृहीयात् । अन्याञ्छुक्राद्भु-
वाच्च ॥ ३ ॥

गतः । शुक्रध्रुवरहितानां ग्रहाणां कलशस्य चाऽऽग्रयणो योनिरिति ॥ ३ ॥

अथान्यं विधिमाह—

द्रोणकलशान्निगृह्णातीति सर्वग्रहाणां स्कन्धाना-
मुपदस्तानां वेति विज्ञायते ॥ ४ ॥

सर्वेषामेव ग्रहाणां शुक्रध्रुवसहितानामुपदस्तानां स्कन्धानां च कलश एव योनिरिति । त एते चत्वारो विधयस्तत्र तत्र विकल्प्यन्ते ।

केचित्तु—सर्वग्रहाणामित्यनेन पवमानग्रहाणामपि ग्रहणभिष्ट्वा पूतभृदाधवनीययोर-
प्युपदस्तयोः कलशादुत्पात्तिमाहुः । तदयुक्तम् । ‘ यद्गहो वा कलशो वा ’ इति कल-
शस्य पृथग्ग्रहणेन पवमानग्रहाणामत्र ग्रहग्रहणेनाग्रहणावगमात् । अतः कलशवदाग्रय-
णादेव तयोरुत्पात्तिः । यथा तं तं प्रकृत्याऽऽह बौधायनः—‘आग्रयणादेवाऽऽसुं प्रस्क-
न्दयति ’ इति । चमसानां तु सर्वत्र पूतभृत एवोत्पात्तिः, तद्योनित्वात् । सर्वेषामप्येषां
विधीनां योनिविशेषपरत्वात् । क्वचिदुपदासग्रहणं क्वचित्स्कन्दनोपदासग्रहणं चैवमादेर्ना-
शप्रकारस्य प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । तथा सर्वत्र सशेषस्कन्दने सोमे सोममभिगृह्य जुहु-
यादित्ययमपि विधिरनुसंधातव्यः । यदा तु निःशेषः स्कन्दति तदा स्वेन स्वेन मन्त्रेण
यथायोनि गृहीत्वा सादयेत् ॥ ४ ॥

यदि ध्रुवः स्कन्देदायुर्दा असि ध्रुव आयुर्मे दे-
हीति वर्चोदा असि ध्रुव वर्चो मे देहीति तनूपा
असि ध्रुव तन्वं मे पाहीत्यभिमन्त्र्य वरं ददाति ॥५॥

गतः ॥ ५ ॥

यशुपदस्येत्सुवर्णं हिरण्यं त्रैधं विभज्य स्वाहा
दिव आप्यायस्वेति प्रथममवधायाऽऽप्याययति ॥६॥

स्थालीमात्हत्य द्रोणकलशादाप्याययति । यदा तु दीर्णा स्यादसमर्था च तदाऽन्यां
प्रयुज्य स्कन्नशेषस्यावनीयाऽऽप्याययति । निःशेषस्कन्नस्तु ग्रहणमन्त्रेणैव ग्राह्यः ॥ ६ ॥

स्वाहाऽन्तरिक्षादाप्यायस्वेति द्वितीयम् । स्वाहा
पृथिव्या आप्यायस्वेति तृतीयम् ॥ ७ ॥

अवधायाऽऽप्याययतीत्यनुकर्षः ॥ ७ ॥

अध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशुभ्यो
नो धनाय विश्वस्मै भूतायाध्वरोऽसि स पिन्वस्व
घृतवद्देव यज्ञस्य ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्व-
मिदं जगत् । ध्रुवा ह पर्वता इमे ध्रुवो राजा विशा-
मयम् ॥ इहैवैधि मा व्यथिष्ठाः पर्वत इवाविचा-
चलिः । इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रसु धारय ।
अभितिष्ठ पृतन्यतोऽधरे सन्तु शत्रवः । इन्द्र इव
वृत्रहा तिष्ठापः क्षेत्राणि संजयन् ॥ इन्द्र एन-

मदीधरदध्रुवं ध्रुवेण हविषा । तस्मै देवा आधि-
ब्रुवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिरिति चतसृभिरभिमन्त्र्य
वरं ददाति ॥ (ख०२५) ॥ ८ ॥

सन्नेऽभिमन्त्रिते चाध्वर्युणा, वरं ददाति यजमानः ॥ ८ ॥

यदि नाराशंसः स्कन्देद्यमध्वर्युरुत्तरं ग्रहं गृही-
यात् । तं वषट्कारानुवषट्कृते हुत्वाऽऽप्यायस्व-
मदिन्तमेति तस्मादेनमाप्याययति तेनैनं भक्षवन्तं
करोति ॥ ९ ॥

भक्षिताप्यायितश्चमसो नाराशंस इत्युक्तम् । स यदि शोषणादिना नश्येत्तदा यश्च-
मसाप्यायनादनन्तरो ग्रह एन्द्राग्नादिस्तं स्वकाले हुत्वा चमसाध्वर्यवे दद्यात् । स च
भक्षं शोषयित्वा तेन चमसानाप्याययति अनुप्रकम्पयति च द्विः । तदर्थत्वादाप्यायनस्य
॥ ९ ॥

देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इति प्रातःसवने सोमः स्कन्न-
मभिमन्त्रयेत् । गन्धर्वाञ्जनमग्न्यज्ञ इति माध्यं-
दिने । पितृञ्जनमग्न्यज्ञ इति तृतीयसवने । आप
ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमग्न्यज्ञ इति नक्तम् । द्यावा-
पृथिवी जन्मग्न्यज्ञ इति । तिरोअह्नियान्सोमे
सोममभिगृह्य निदधाति ॥ १० ॥

हविर्वा स्कन्देदित्यापस्तम्बः । हविः सवनीयादि । नक्तं रात्रिपर्यायेषु । तिरीअह्नेषु
संधिचमसेषु । एवमनुक्रमणात्तिरोअह्नेभ्यः परेष्वहोर्यामचमसगणेषु नायं विधि-
र्भवति ॥ १० ॥

पृषदाज्यः स्कन्देद्यथान्यद्दधि पृषदाज्यं गृहीत्वा
द्रुसश्चस्कन्द मनो ज्योतिर्जुषतामिति सःहिता-
भ्यामेकाहुतिं जुहोति ॥ ११ ॥

यदि पृषदाज्यः स्कन्देदिति भरद्वाजः ॥ ११ ॥

यद्यृतुग्रहैः प्रचरन्तौ मुह्येयातां विसृष्टधेनाः सरितो
घृतश्चतो वसन्तो ग्रीष्मो मधुमाति वर्षाः शरद्धे-
मन्त उत नो मयोभुव उदप्रुषो नभसी संवसाथाम् ।
आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिर्थाता ददातु परि-
वत्सरो नः । संवत्सर ऋतुभिश्चाक्रपाणो मयि
पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु ॥ आ देवानां त्वमग्ने व्रतपा

असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि । मधुश्च मधु-
वश्च वासन्तिकावृतु । इमं यज्ञम्वन्तु ते मामवन्तु
अनु व आरभेऽनु माऽऽरभध्वं स्वाहेत्येतैः सह
दशभिर्ऋग्यजुर्भिर्दशाऽऽहुर्ताजुर्होति । प्रत्याहुति
वरं ददाति ॥ (ख० २६) ॥ १२ ॥

मन्त्रतो मुखतः प्रैषतो मार्गतो वा विपर्यासो मोहः । तत्र विसृष्टधेना इति पञ्चभिः,
मधुश्चेति त्रयोदशमासनामभिश्च जुहोति ॥ १२ ॥

यदि सोमः स्कन्देद्ब्रह्मन्सोमोऽस्कानिति ब्रह्मण
आवेद्य यत्र स्कन्देत्तदपो निनीयाभूद्देवः
सविता वन्द्योऽनु न इदानीमह उपवा-
च्यो नृभिः । वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं
नो अत्र द्रविणं यथा दधदित्यभिमन्त्र्यं हिरण्य-
गर्भः समवर्तताग्र इति जुहुयात् ॥ १३ ॥

ब्रह्मणः स्कन्दनादिवदनं प्रायश्चित्तानुसंधानार्थम् । तत्राभूद्देव इत्यृचा स्कन्नमभि-
मन्त्र्य तस्योपरि पूर्ववत्प्रादेशान्मिमीत इत्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

यदि चमसमभक्षितं स्तोत्रेणाभ्युपाकुर्यात् ॥ १४ ॥

यद्यभक्षिते चमसगण उत्तरस्मै चमसगणाय स्तोत्रमुपाकुर्यात् ॥ १४ ॥

इन्दुर्हिन्वानमवागदि(र्धगि)न्दोरुभयोः सोमाः साम
[म]सृक्षत दिव्याश्च पार्थिवाश्च तस्य त इन्द्रपी-
तस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीत्यभिवृष्टस्य
सोमस्य भक्षयति ॥ १५ ॥

यत्र वर्षाविन्दुः पतितः सोऽभिवृष्टः । तस्य त्वेताववेक्षणं तूष्णीमिति गम्यते । प्रत्यस्मै
पिपीषत इत्यवेक्षणमन्त्रः । इन्दुरिन्दुरिति भक्षणमन्त्र इति सूत्रान्तरे द्रष्टव्यः । भक्षणम-
न्त्रस्तु नित्यमन्त्रप्रत्याम्नायः ॥ १५ ॥

यदि दीक्षितोऽवकिरेदप्स्वग्र इत्येषा । तपो-
ष्वग्रे अन्तरां अमित्राँस्तपाशं समररुषः
परस्य । तपा वसो चिकितानो अचितान्वि ते
तिष्ठन्तावजरा अयासः ॥ यो नः सनुत्यो

अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहोऽवनुष्यात् ।
 तमजरोर्भिवृषाभिस्तप स्वैस्तपा तपस्व तपसा
 तपिष्ठ ॥ स स्मा कृणोतु केतुमा नक्तं चिद्भूर
 आसते । पावको यद्वनस्पतीन्प्रास्मा मिनोत्य-
 जरः । न हि ते अग्ने तमुवै क्रूरं चकारमर्त्यः ।
 कर्पिर्बभस्ति तेजनं स्वं जरायुगौरिव । मेष
 इव यदुप च वि च शर्वरी यदप्सुसग्नोरुपरस्य
 खादति । शीर्ष्णा गिरो वक्षसा वक्षणां जय-
 न्नाशून्बभस्ति हरितेभिरासभिरित्येतैः सह
 दशभिर्ऋग्यजुर्भिर्दशाऽऽहुतीर्जुहोति । प्रत्या-
 हुति वरान्ददाति ॥ (ख० २७) ॥ १६ ॥

ब्रह्मचर्यावस्थस्य योनौ रेतःस्कन्दनमवकिरणम् । अयोनावपि बुद्धिपूर्वमित्यपरे ।
 षट्पूर्णाहुतीर्हुत्वा, इत्यापस्तम्भः । पूर्णया स्रुचाऽऽहुतिः पूर्णाहुतिः । प्रत्याहुतीत्यनेनैकै-
 कस्या अहुतेऽग्नौ वरो दक्षिणेति दर्शितं, न त्वाहुतावाहुतौ हुतायां देय इति ।
 अन्यथा षट्पूर्णाहुतीर्हुत्वेत्यनेन विरोधात् । अन्विष्टकं दक्षिणा ददातीत्यादौ तथा दर्श-
 नाच्च ॥ १६ ॥

॥ यद्देवा देवहेडनमिति वा (दशाऽऽहुतीर्हुत्वा पव-
 मानः सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेनाभिषिञ्चेत्) ॥ १७ ॥

अभिषेकवचमन्नावगाहेत् । पत्न्या सहावकिरणे तन्त्रेणाऽऽहुतीर्हुत्वा पृथगुभयोरभि-
 षेकः । यदि पुनर्दीप्त्यामर्यानौ वा रेतःस्कन्दनं स्यात्तदा सामयाचारिकोऽपि विधिरनुसन्धा-
 तव्यः । शूद्रायां च रेतः सिकृत्वाऽयोनौ वाऽब्लिङ्गाभिरप उपस्पृशेत् । वारुणीभिर्वाऽन्यैः
 प्रवित्रैरिति । अनुबुद्धिपूर्वकस्कन्दने तूक्त एव विधिः । यन्मेऽत्र पयस इत्यादिना ॥ १७ ॥

यदि हुताहुतौ सोमौ सःसृजेयातामन्तःपरिध्या-
 हवनीयादङ्गारं निर्वर्त्य यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विया-
 विन्द्राग्नी चेतनस्य च हुताहुतस्य तृप्यतमहुतस्य
 हुतस्य च हुतस्य चाहुतस्य चाहुतस्य हुतस्य
 चेन्द्राग्नी अस्य सोमस्य वीतं पिबतं जुषेथाः
 स्वाहेति हुताहुतौ सोमौ जुहुयात् ॥ १८ ॥

यदा ग्रहस्य चमसस्य वा हुतस्य भक्षयाऽऽनीयमानः शेषः प्रसा(मा)दात्कचिद-

७ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३३५

हुतग्रहादावापतेत् । अहुतो वा ग्रहादिर्हुतशेषे तदा 'तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्' इत्यापस्त-
म्बः । तं संसृष्टमेवं हुत्वा तस्मै भक्षं प्रयच्छेद्यः पूर्वहुतशेषभक्षणः प्राप्तः ॥ १८ ॥

मा नोऽध्वरिषुः पितरो मोत वीरान्मा नः स
बन्धुरुत वाऽन्यबन्धुः । मा नो दुश्चक्षा अधशस्स
ईशताहुतोऽयं यज्ञमप्येतु देवा इति हुताहुतौ सोमौ
भक्षयति ॥ १९ ॥

प्रत्याम्नायोऽयं नित्यस्य भक्षमन्त्रस्य ॥ १९ ॥

मा यजमानं तमोऽविदन्मत्विजो मा इमाः प्रजाः ।
मा यः सोममिमं पिबात्सः सृष्टमुभयं कृतमिति
भक्षयन्तमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥

अध्वर्युरिति शेषः । यदा त्वध्वर्युर्भक्षयति तदैवं प्रतिप्रस्थाताऽभिमन्त्रयते । एवं
संसृष्टं सोममिन्द्राग्निभ्यां प्रतिपाद्य पुनर्योनित उत्पन्नेन स्वकाले तां देवतां यजेद्यस्यै
गृहीतोऽयमहुतोऽन्यत्र प्रतिपन्नः । यदा हुतस्यैकदेश एव हुतशेषे प्रतितो न
कृत्स्नस्तदा शेषेणैव वर्धितेन यजेत ॥ २० ॥

सप्तविजः सप्त सदाः स्येषां दश क्षिपो अश्विना
पञ्च वाजाः । प्राणो व्यानोऽपानो मन आकूत-
मग्निः स्वाहा कृतः हविरदन्तु देवाः ॥ प्रजापते
न त्वदेतानिति भक्षं व्यापन्नमुत्तरार्धपूर्वार्ध उप-
रवेऽवनयेत् ॥ २१ ॥ दक्षिणार्धपूर्वार्धे वा ॥ २२ ॥

ऋशः कीटादिभिरुपधातो व्यपत्तिः । तत्र पात्रमपि निर्णिज्यते निर्लिख्यते वा
यथादोषम् । न चान्यो भक्ष उत्पाद्यः । अप्रयोजकत्वात् । प्रतिपत्त्यन्तरेण शेषकार्या-
च्च । नाराशंसार्थरतूत्पाद्य एवानुप्रकम्पनार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

स्कन्ना द्यौः स्कन्ना पृथिवी स्कन्ना विश्वमिदं
जगत् । स्कन्नाऽदो विश्वा भूतानि प्रस्कन्नाऽजाय-
ताः हविः ॥ इह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह
पुरुषाः ॥ इहो सहस्रदक्षिणो रायस्पोषो निषीद-
तु ॥ अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैरियं वेदिः
स्वपत्या सुवीराः । इदं बर्हिरति बर्हीः स्यन्येमं
यज्ञं विश्वे अवन्तु देवाः ॥ पयस्वतीरोषधय

इत्येताभिः पृषदाज्यं स्कन्नमभिमन्त्र्यापोऽभ्य-
 वहृत्य पात्रं निर्णिज्य पुनर्निष्ठप्य निदधाति ।
 तस्मिन् हिरण्यं शतमानमवधायैकमिषे विष्णु-
 स्त्वाऽन्वेत्विति वैष्णव्यर्चाऽथान्यद्दधि पृषदाज्यं
 गृहीत्वा द्रप्सश्चस्कन्देत्यभिमृश्याश्वेनावग्राप्य सा-
 दयति ॥ २३ ॥

सुचमित्यापस्तम्बः । सुक्संयोगात्सुग्गतस्थैवायं विधिः । स्थालीगतस्य त्वाज्यवदेव
 विधिर्भवति । तत्र स्कन्नं चतसृभिरभिमन्त्र्य स्कन्नशिष्टमप्सु क्षिप्त्वा पुनः स्थाल्याः
 पञ्चकृत्वो वैष्णव्या गृहीत्वा मन्त्रेण सादयेत् ॥ २३ ॥

यदपामृक्षच्छकुनिर्मुखेन निर्ऋते तव । अग्निष्टत्स-
 र्वं शुन्धतु हव्यवाङ्घृतसूदन इति शकुन्य-
 वमृष्टं तस्यैतदेव प्रायश्चित्तं निर्लिख्यतेऽत्र पा-
 त्रम् ॥ २४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रस्त्वत्र यदपामृक्षदिति भवति पात्रनिर्लेखनं चाधिकम् । समानमन्य-
 त्पूर्वेणेत्यर्थः । केचित्तु मुखेनेति मन्त्रवर्णात् । काकमुखेनापमृष्टस्यैवेन विधिमिष्टाऽङ्गा-
 न्तरस्पृष्टं तदव्यापन्नविधिनाऽप्सु क्षिप्त्वा निर्लिखितायां सुचि स्वमन्त्रेण गृह्णन्ति ॥ २४ ॥

यदवालिक्षच्छ्रवपान्मुखेन निर्ऋते तव । अग्निष्ट-
 त्सर्वं शुन्धतु हव्यवाङ्घृतसूदन इति श्वापदाव-
 लीढमभिमन्त्रयते । तस्यैतदेव प्रायश्चित्तम् । (अ-
 भ्यवहरणादि पूर्ववत् ।) नात्र पात्रं प्रयु-
 ज्यते ॥ (ख० २८) ॥ २५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

शुन इव पादा यस्य स श्वापदः श्वशृगालमार्जारादिः पञ्चनखः । तदवमृष्टं त्वेतयाऽ-
 भिमन्त्र्य सुचं च तां त्यक्त्वा पात्रान्तरं संस्कृत्य तस्मिन्गृह्णाति । समानमन्यत्पूर्वेण ।
 एतेनैव निदर्शनेन पतितोदक्याद्यप्रयतस्पृष्टानां द्वादशमलोपहतानां च त्यागो वेदि-
 तव्यः ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
 प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

यदस्य पारे रजस इति जुहुयात् । यदि पशु-
रूपाकृतो वेपेत निर्षादेद्राश्येतोच्छ्रयेत्पलायेता-
कामसंज्ञपने च । यस्माद्धीषाऽवेपिष्ठास्ततो नो
अभयं कृधि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड नमो
रुद्राय मीढुष इति द्वितीयां वेपमाने ॥ १ ॥

उपाकरणप्रभृत्या संज्ञपनाद्यदि पशुः क्रन्देत्तदा यदस्य० इति हुत्वा यस्माद्धीषि-
त्यनया जुहुयात् । अभिमन्त्रयेत वा पशुमित्यापस्तम्बवैखानसौ । संज्ञपनदशायां
त्विन्द्रस्य भाग इत्यवेक्षणस्यापि समुच्चय इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

यस्माद्धीषा न्यषद इति द्वितीयां निषण्णे ॥ २ ॥

जुहुयादित्यनुवर्तते । उपाकृतस्योपवेशने त्वेतयैव यस्माद्धीषा न्यषद इति विकृतया
द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । समानमन्यत्पूर्वेणेत्यर्थः । केचित्तु तिष्ठति पशाविति प्रयत्नेषु
नियमात्तत्रैवैतं विधिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

उदुस्र तिष्ठ प्रतितिष्ठ मा रिषो मेमं यज्ञं यजमानं
च रीरिषः । सुवर्गे लोके यजमानं हि धोहि शं
न एधि द्विपदे शं चतुष्पद इत्युस्रमुत्थापयेत् ॥ ३ ॥

निषण्णे तं मैत्रावरुणो दण्डेनोत्थापयेदित्यापस्तम्बः । निषण्णे त्वयमप्यपरो विशेष
इति भावः । उस्रशब्दस्य गोजातिवचनत्वाद्गम्युस्तेत्यविकृतो मन्त्रः ॥ ३ ॥

उच्छागोति च्छागम् । उन्मेषेति मेषम् । ऊर्ध्व
ऊषुण ऊतय इति द्वितीयाम् । ऊर्ध्वो नः
पाह्वः हसो निकेतुना विश्वः समत्रिणं दह ।
कृधीत ऊर्ध्वी च रथाय जीवसे विदा देवेषु
नो हुव इति तृतीयाम् ॥ ४ ॥

च्छागमेषयोस्तूच्छाग तिष्ठ उन्मेष तिष्ठेति विक्रियते । वशायां तु जात्यनादरेणोद्देश
इत्येव भवति । तत्रोच्छागोत्यस्य प्रकृत्यर्थत्वाद्विकृतिषु पश्चनेकत्वे स्त्रीपशौ च यथार्थ-
मूहः । नोस्त्रादीनामूहो विकृत्यर्थमेवोपदेशात् ॥ ४ ॥

यस्माद्धीषाऽवाशिष्ठा इति द्वितीयां वाश्यमाने
यस्माद्धीषा समुत्क्रःस्था इति द्वितीयामुच्छ्र-
यति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

यस्माद्धीषाऽपलायिष्ठा इति द्वितीयां पलायितेऽ-
नागच्छत्यन्यं तद्रूपं तद्वर्णं तद्वयसं तज्जातीयं
तद्वैवतमुपाकृत्य तेन स०स्थापयेत् ॥ ६ ॥ तज्जा-
तीयेऽविद्यमाने अजा अवयो गाव इत्यन्योन्यस्य
प्रतिनिधयो भवन्ति ॥ ७ ॥

अपक्रमणं पलायनम् । ‘अनागच्छत्यन्यं तद्रूपवर्णवयसं तद्वैवतमुपाकृत्य यजेत’
इत्यापस्तम्बः । तस्मिन्नागमयितुमशक्ये सति संस्थानवर्णवयोभिस्तत्सदृशं तज्जातीय-
मन्यमुपाकुर्यात् तज्जातीयालाभे प्रतिनिधिरुक्तः सूत्रकारेण—‘अजा अवयो गाव इत्य-
न्योन्यप्रतिनिधयो भवन्तीति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेष्वविद्यमानेष्वुच्येन शेष० स०स्थापयेत् ॥ ८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

यस्माद्धीषा समज्ञास्था इति द्वितीयामकामसंज्ञपने ॥ ९ ॥

स्वयं व्याध्यादिना मरणमकामसंज्ञपनम् ॥ ९ ॥

य इदमकस्तस्मै स्वाहेति सर्वोत्तमां जुहोति ॥ १० ॥

उत्तमां तृतीयामित्यर्थः । सर्वत्र तृतीयामित्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ १० ॥

न वा उ वेतन्म्रियसे । आशानां त्वा विश्वा
आशाः । आपो हि ष्ठा मयोभुव इति चतसृभिः
पशुं व्यापन्नमभिमन्त्र्यापोऽभ्यवहृत्यान्यं तद्रूपं
तद्वर्णं तद्वयसं तज्जातीयं तद्वैवतमुपाकृत्य तेन
स०स्थापयेत् । तज्जातीयेऽविद्यमाने ॥(ख०२९)॥
पलायिते व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

मृतं पशुमपोऽभ्यवहृत्य पूर्ववदन्येन यजेत ॥ ११ ॥

उखा० स्रवन्तीमगदामकर्माग्निर्होता पृथिव्यन्तरिक्षं
द्यौर्यदतश्च्युतदग्नावेव तन्न तत्प्राप्नोति निर्ऋतिं
पराचैरिति पशूखा० स्रवन्तीमभिमन्त्रयेत् ॥१२॥

भिन्नां स्रवन्तीमभिमन्त्र्यान्यामुखां संस्कृत्य निवेशयेत् ॥ १२ ॥

यावन्ति पशोरवदानानि न विन्देयुस्तावत्कृत्य
आज्यस्यावधेत् ॥ १३ ॥

यर्हि पशुमित्यारभ्य ये पशुं विमथनीरन्नित्यन्तं प्राग्यदुक्तं ब्राह्मणे तत्तत्रैवानुसंधा-
तव्यमित्यर्थः । तत्र हि दैक्षं पशुं प्रकृत्योक्तम्—‘यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि
तस्य पशुश्रपणं हरेत् ’ इति । यर्हि यस्मिन्काले पशुमाप्रीतमिष्टप्रयाजं संज्ञपनार्थमुदञ्चं
नयन्ति तर्हि तस्मिन्काले तस्य तस्मात्प्राजहितात्पशुश्रपणं शामिन्नाग्निं हरेदित्यर्थः ।
पुनश्च यजमानं वा एतद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरन्तीत्याहवनीयादुद्धरणं
निन्दित्वोक्तम् । स वैव स्यान्निर्मन्थ्यं वा कुर्यादिति । स एव प्राजहित एव योनिः
स्यान्निर्मन्थ्यं वेत्यर्थः । पूर्वत्र चात्र च तद्वृत्ताभ्यां प्राजहितपरामर्श इत्येतदपि प्राञ्च-
मग्निं प्रहरन्तीत्यादिब्राह्मणपर्यालोचनयैव प्रत्येतव्यम् ।

बौधायनश्चाऽऽह—‘स वैव स्यादिति पुराणगार्हपत्यमभ्युपदिशति ’ इति ।
समानोऽयं विधिः सवनीयेऽपि तत्प्रकृतित्वात् । निरूढपशौ त्वाहत्यवचनादाहवनीया-
देवाऽऽहर्तव्यः ।

पुनश्चोक्तं ब्राह्मणे—‘यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्याख्यायमवद्येत्सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः’ इति । पशुसंबन्धेकमनेकं वाऽवदानं नाशदोषादिनाऽवदानायोग्यं स्यात्तस्य
स्थाने ध्रौवादाज्यादवद्येदित्यर्थः । तदुक्तं भरद्वाजेन—‘यद्यद्भविस्तस्याऽऽज्यं प्रतिनिधिः’
इति । कृत्स्ननाशे तु पुनरालम्भः ।

केचित्तु वपाहृदययोर्नाशेऽपि पुनरालम्भमिच्छन्ति तयोः पश्चात्पशुसंबन्धत्वात् । यथा
आत्मा वपेति पशोर्वा आलब्धस्य हृदयमत्माऽभिसमेति, इति च । तदयुक्तम् । विशेष-
षानुपदेशात् । अर्थवादमात्रत्वाच्चाऽऽत्मप्रवादस्य । तदुक्तं कात्यायनेन—अवदानहानौ
नाऽऽद्विष्येत, हृदयनाशे त्वन्यमालभेत्त्येके हृदयं पशुभिरिति श्रुतेः । सर्वेषां वाऽऽज्यस्य
यजेत, अर्थवादमात्रं पशुवचनमिति । यदि मतमनवदानत्वाद्द्वयाया न तत्रायं विधिरिति
तदुपोत्तरसूत्रे निरसिष्यते वपादीनां मात्राहीनत्वेऽप्येकदेशे विद्यमाने तेनैव यजेत प्रति-
निधिना द्रव्यप्राधान्यात् । यथोक्तं मात्रापचारे तच्छेषेण समाप्नुयादिति ॥ १३ ॥

ये पशुं विमथनीरन्यस्तान्कामयेताऽऽर्तिमार्छेयु-
रिति कुविदङ्गेति नमोवृक्तिवत्यर्चाग्नीध्रे जुहुयात्
आहवनीये(शामित्रे वा) निरूढपशुबन्धे ॥ १४ ॥

यदि दस्यवः पशुं विमथनीरन् जीवन्तं मांसावस्थं वा बलात्कारेण हरेयुस्तांश्च यदि
यजमानः कामयेताऽऽर्तिं प्राप्नुयुरिति तदाऽनया जुहुयात् । तदलाभे तु पलायितविधि-
रेव भवति ॥ १४ ॥

यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येरन्धाता रातिः सूर्यो देव
इति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ॥ १५ ॥

विकृतिषु स्त्रीपशुरालब्धव्या । यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत । गर्भिणीत्यर्थः । गर्भपादैः
सहास्या अष्टौ पादा भवन्तीति कृत्वा गर्भप्रदर्शनार्थत्वाच्च । गर्भद्वित्वादिना द्वादशप-
द्यादावपि समानोऽयं विधिः । ततः प्राक्संज्ञपनादनुबोधे तामुत्सृज्यान्यामुपाकुर्यात् ।
परतस्त्वनुबोधे—धाता रातिः सूर्यो देव इत्याहुती जुहुयात् ॥ १९ ॥

यस्यास्ते हरितो गर्भ इत्यभिमन्त्र्याऽऽवर्त-
नवर्तयेति प्रदक्षिणं गर्भमावर्तयति ॥ १६ ॥

अथैनामध्वर्युरभिमन्त्रयत इत्यापस्तम्बः । गर्भिणीमभिमन्त्रयते यस्यास्त इति ।
विशसनकाले पशोरुपस्थं निर्गमानुगुणमावर्तयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

वि ते भिनद्धि तक्ररीमित्यन्तरा श्रोणी गर्भं
निष्विदति ॥ १७ ॥

तदावरकमुल्बं नाम मेदं निष्विदिति च्छिनत्ति ॥ १७ ॥

वहिस्ते अस्तु बालित्याशयाद्गर्भं निरस्योरुद्रप्सो
विश्वरूप इन्दुरिति रसाय पात्रमुपयच्छति ।
शूलेन पशुश्रपणे निहत्य गर्भं श्रपयति ॥ १८ ॥

तत ऊर्वोर्मध्येन गर्भं निःसार्य शूले प्रणीक्ष्य(य) शूलाग्रपोतं(ग्रोसं) कृत्वा
निहत्य श्रपयति । गर्भश्रपणानुगुणमग्निसमीपे शूलं निखाद्य शामित्रे श्रपयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पशुपुरोडाशं निरुप्य न(भ)क्ती द्यावापृथिवीयं
गर्भपुरोडाशं निर्वपति ॥ १९ ॥

पशुपुरोडाशनिर्वपणकाल एव चेज्जाता गर्भिणीति तदा तन्निरुप्यानन्तरं गर्भपुरोडाश-
मनुनिर्वपति । पुरस्तात्तु ज्ञाने यदैव जानीयात्तदैव निर्वपेत् । स च भक्ती द्यावापृथि-
वीभ्यां निरुप्यते, न गर्भदेवतायै । न चास्यैककपालधर्माः, शेषस्योत्तरत्र प्रतिपत्ति-
विधानात् । इतरथा सर्वहुतत्वेन शेषासंभवात् ॥ १९ ॥

पशोरवदानान्यवदाय गर्भस्य पुरस्तान्नाभ्या
अन्यदवद्येदुपरिष्ठादन्यदवदाय दैवतेष्ववदधाति
॥ २० ॥

पशोर्दैवतेष्ववत्तेषु गर्भस्य नाभ्या ऊर्वमेकमवदाय दैवतेषु क्षिपति । तदा अधस्ता-
न्नाभ्या अवदाय सौविष्टकृतेष्वित्यर्थः । पुरस्ताद्द्वै नाभ्यै प्राण उपरिष्ठादपान
इति लिङ्गात् ॥ २० ॥

रसं त्रैधं करोति । दैवतेषु सौविष्टकृतेष्वैडेषु च ॥ २१ ॥

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३४१

यूष्णः समुच्चयार्थश्चकारो भिन्नक्रमो योजनीयः, समासोपात्तत्वाद्देवतादीनां समुच्चे-
यान्तराभावाच्च । यूष्णोपसिध्य त्रिषु गर्भरसं व्यानयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एकपदी द्विपदीति वषट्कृते जुहोति ॥ २२ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकत इत्यापस्तम्बः । पुरस्ताद्द्वनस्पतेरिति वचनात्तस्यै पुरस्तादेवेयमा-
हुतिः ॥ २२ ॥

वषट्कृते विष्णो प्रतत्ते अद्य शिपिविष्ट-
नामेत्यन्यतरया गर्भस्य दक्षिणपूर्वसंक्षिप्तं
जुहोति ॥ २३ ॥

विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोतीति लिङ्गात् । तथा किमिच्छे विष्णाविति जुहोतीत्येव कल्या-
न्तरकाराः । अतो दर्विहोमधर्मेण जुहोति ॥ २३ ॥

दक्षिणाकालेऽष्टाप्रूङ्दिरण्यं दक्षिणा । तृतीयेऽ-
न्तरकोश उष्णीषेणाऽऽविष्टितं भवति । तद-
दाति । विवलान्कोशान्करोति ॥ २४ ॥

अत्राध्वर्यवेऽष्टाप्रूङ्दिरण्यं सकोशं ददाति । अष्टाप्रूङ्दिरण्यमुष्णीषेणाऽऽवेष्ट्य कोशेऽ-
वधाय तृतीयेऽवधाय तृतीयेऽवदधाति, इत्यापस्तम्बः । अष्टाप्रूङ्दिरण्यमुष्णीषेण
दीर्घवाससाऽऽवेष्ट्य तत्कस्मिंश्चित्सापिधाने कोशेऽवधाय तमपि कोशमन्यस्मिन्कोशे
तथा कृत्वा तमपि तृतीये कोशेऽवदधाति । अष्टाप्रूङ्दिरण्यं दक्षिणेत्यापस्तम्बः ॥ २४ ॥

मरुतो यस्य हि क्षये यज्ञैर्वा यज्ञवाहस इत्य-
न्यतरया पशुश्रपणे गर्भं जुहोति ॥ २५ ॥

गर्भं गर्भपुरोडाशं चाऽऽहवनीये जुहोति ॥ २६ ॥

गर्भपुरोडाशं च न स्वाहाकरोति ॥ २६ ॥

प्रतिषिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

अपि वा मही द्यौः पृथिवी च न इति पशुश्र-
पणस्य शीते भस्मनि गर्भमुपोहति ॥ २७ ॥

अपिचेति पक्षान्तरद्योतनार्थम् । उपोहनं प्रच्छादनम् ॥ २७ ॥

गर्भपुरोडाशं ॥ २८ ॥

उपोहतीत्यनुकर्षः ॥ २८ ॥

एतं युवानं परि वो ददामीति ॥ (ख० ३०) ॥ पञ्चभिरभिमन्त्र्य ॥ २९ ॥

एतं युवानमित्यमित्यभिमन्त्र्य ततः स्विष्टकृदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ २९ ॥

यस्थानप्रवृत्तो(क्तो) यूपो विरोहेत्तस्मिंस्स्वा-
ष्ट्रं साण्डं लोमशं पिङ्गलं बहुरूपं (सवनी
यस्योपलम्भं) कुर्यान्नयस्त्रिंशत्तन्तवो ये वित-
त्तिर इति जुहुयात् ॥ ३० ॥

अहर्गणेषु यद्यसमाप्तकार्यो यूपो विरोहेत् तदा तस्मिन्नेव यूपे तत्कालपर्यागतस्यै
पशोः प्रसङ्गन्यायेन त्वाष्ट्रं पशुमुपालम्भ्य कुर्यात् ॥ ३० ॥

यदि कृष्णशकुनिर्ध्वंसयन्नुपर्युपरिसदो
हविर्धानान्यतिपतेद्भय उत्पन्ने शक्ये यष्ट्रं
सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्च द्रोणकलशे
समवदाय ये देवा येषामिदं भागधेयं
बभूव येषां प्रयाजा उत्तानूयाजाः । इन्द्र-
ज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्योऽग्निहोतृभ्यो देवे-
भ्यः स्वाहेत्याहुतिं जुहोति ॥ ३१ ॥ अभये
पुनर्यजेत ॥ ३२ ॥

कृष्णशकुनिः काकः । स हविषामासन्नानामुपरि पक्षवायुना वीजमान उप समी-
पतो गच्छेत्तेषामुपरि निषीदेद्वा तत्र देवा इति जुहुयात् । तत्संसृष्टं हविरप्सु प्रक्षिप्या-
त्यमुत्पादयेत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यद्यृक्तो यज्ञश्रेष ऋच्छेद्भूरिति गार्हपत्ये जुहुयात् ।
यदि यजुष्टो भुव इति दाक्षिणाग्नौ । यदि सामतः
सुवरित्याहवनीये । यदि सर्वतः सर्वाभिरेकामा-
हवनीये ब्रह्मा वा जुहुयात् ॥ ३३ ॥

ऋक्त ऋद्धारतः । ऋग्वेदविहितस्य कस्यचित्कर्मणो मन्त्रस्य वा श्रेष इत्यर्थः ।
एवं यजुष्ट इत्यादि ॥ ३३ ॥

मनसा वा ध्यायेत् ॥ ३४ ॥

ब्रह्मेति शेषः ॥ ३४ ॥

औदुम्बरी नश्येद्भज्येत वाऽन्यां प्रच्छिद्योर्गस्यूर्जं
मयि धोहि श्रियो तिष्ठ प्रतिष्ठिता दिवस् तब्धा-
न्तरिक्षं च पृथिव्यां च दृढा भव धमित्री धरित्री
जनित्रीत्युच्छ्रयाति ॥ ३५ ॥

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३४३

अध्वर्युरुद्धाता यजमानश्चोच्छ्रयन्ति, इत्यापस्तम्बः । नाशः क्रिमिभक्षणमपहारा-
दिर्वा ॥ ३९ ॥

अध्वर्युर्यजमानो ब्रह्मा वोच्छ्रयति ॥ ३६ ॥

एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् ॥ ३६ ॥

संमितां नित्येन यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ ३७ ॥

तूष्णीं निस्वाय द्युतानस्त्वेति यजुषाऽभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः ॥ ३७ ॥

यादि हविर्धाने पद्येयातां दक्षिणामध्वर्युरुद्धृहीया-
त्प्रतिप्रस्थातोपस्तभ्नुयात् । उत्तरं प्रतिप्रस्थातोद्धृ-
हीयादध्वर्युरूपस्तभ्नुयात् ॥ ३८ ॥

हविर्धानशकटयोरुभयोरन्यतरस्य वा पतने दक्षिणमध्वर्युरुद्धृहीयादुत्कर्षयेत् । प्रति-
प्रस्थातोपस्तभ्नुयान्मेध्यामवदध्यात् । एतदेव विपरीतमुत्तरस्य ॥ ३८ ॥

वैष्णव्योपस्तभ्नुतः । वैष्णव्योपमिनुते । आश्विन्या
संमृशतः ॥ ३९ ॥

तत्रोद्ग्रहणं तावदुभयोस्तूष्णीकम् । उपस्तम्भनं तु वैष्णव्यर्चा कुरुतः । ततस्तयैवो-
पमायाऽऽश्विन्या संमृशतः कल्पयतश्च । तत्र यथास्थानमवस्थापनमुपमानमवस्थापनस्य
दृढीकरणं संमर्शनम् । इदं विष्णुः, इति वैष्णवी । यद्वा—दिवो वा विष्णो० विष्णो-
र्नुकमिति पृथगृचावुभयोः । नित्यस्थापने तयोर्दर्शनात् । तदा तु वैष्णवीभ्यामिति भक्ति-
तव्यम् । या वां कशेत्याश्विनी ॥ ३९ ॥

अग्ने वाजस्य गोमत इति तिसृभिरुष्णिगिभरध्व-
र्युराग्नीध्रे जुहोति । ककुद्भिः प्रतिप्रस्थाता ॥ (३१) ॥
भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो
अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः । भद्रा उत प्रश-
स्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये । येना समत्सु
सासहः । येनासमत्सु सासहोऽवस्थिरा तनु हि
भूरि शर्धताम् । वने मा ते अभिष्टिभिरित्येता
आम्नाता भवन्ति ॥ ४० ॥

पूर्वाभिस्तिसृभिरुष्णिगिभरध्वर्युरुजुहोति । इतराभिस्तिसृभिः ककुद्भिरितरः । षड्भिरु-
ष्णिक्ककुद्भिरिति श्रुतिरुदाहृता । तामापस्तम्बो व्याचष्टे—' पूर्वाभिरुष्णिगिभरध्वर्युः ।
उत्तराभिः ककुद्भिः प्रतिप्रस्थाता ' (१४-३०-७) इति ॥ ४० ॥

शिरो यज्ञस्य प्रतिधीयताममृतं देवतामयं वैष्णव्या
क्रियतां शिर आश्विन्या प्रतिधीयतामिति चतु-
र्गृहीतं पञ्चगृहीतं वा गृहीत्वा समानौ होमौ
जुहुतः ॥ ४१ ॥

इयमप्याहुस्तिराग्नीध्रियेऽधिकारात् । समानौ होमाविति समानता मन्त्रैक्ये ॥ ४१ ॥

यद्याग्निक्वयुखाऽऽमा भिद्येत संकृष्य पुनः कुर्यात् ॥ ४२ ॥

यद्यामा भिद्येत तदा तान्येव कपालानि संकृष्याद्भिरुपस्कृत्य पुनः कुर्यात् । तूष्णीं
मन्त्रैर्वा साम्युत्थानोक्तान्न्यायात् ॥ ४२ ॥

यदि पक्वा भिद्येत तैरेव कपालैः सुपिष्टैरन्यां मृदं
संस्कृष्य कुर्यात् ॥ ४३ ॥

यदि पक्वा भिद्येत तदा कपालानि पिष्ट्वा मृदं तेन सह मेलयित्वा कुर्यात् ॥ ४३ ॥
यस्याग्निरुख्य उद्गायेदाहवनीयं प्रणीय स एव
पुनः परीध्यः ॥ ४४ ॥

उखायां भव उख्यः । स यदि प्राक्संनिवापादुद्गायेद्गार्हपत्यादन्यमाहवनीयमाय-
तने प्रणयेत् । ततश्च स एवाऽऽहवनीयः पुनः परीध्यः परित उखामिध्यः । शणकुलान-
येनेत्यारभ्य जातोपस्थानान्तेन प्रवृञ्जनविधिना पुनरुखायामुत्पादयितव्य इत्यर्थः । यस्य
तु कामती निमित्ततो वा प्रदाव्यादियोनिर्निर्मन्थो वा भवत्युख्यस्तस्यापि स्यात्स्वाद्यो-
नेराहृत्याऽऽधेयो नतु परीध्यः । पुनः परीध्य इति लिङ्गात् । स्वादेवैनं योनेर्जनयतीति
लिङ्गाच्च ॥ ४४ ॥

कृष्णं वासो देयम् । कृष्णा धेनुः कृष्णो वा गौः
शतमानं च हिरण्यम् ॥ ४५ ॥

गौर्बलीवर्दः । चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ ४५ ॥

यत्पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अह्ने यज्ञायज्ञियं प्राति
वसतीवरीर्गृह्णाति । तेनाहरभ्यासजति । तेन
यज्ञं संतनोति ॥ ४६ ॥

यत्पूर्वेद्युत्तराहार्थं कर्म क्रियते । यथा—सवनीयस्येध्माबर्हिंराहरणादि तेनोत्तरमहः
पूर्वस्मिन्नहन्यासजति, पूर्वोत्तरयोरहोः कर्मणि(णी) संबध्नातीति यावत् । तेन च यज्ञ-
मेव संतनोति । अन्यथा स एव विच्छिन्नः स्यात् । अतोऽयमावश्यकोऽभ्यासज्ञ
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३४५

यत्पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अह्ने स्तोत्रयमनुरूपं
कृत्वा ३५ सति । तेनाहरभ्यासजति । तेन यज्ञ ५
संतनोति । यदतिप्रेष्यति तेनाहरभ्यासजति तेन
यज्ञ ५ संतनोतीति ॥ ४७ ॥

यज्ञायज्ञियं प्रति यज्ञायज्ञियकाले । पयांसि आशीराद्यर्थानि विशास्ति । विविधं
प्रेष्यति । सूक्तवाककाले श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यामित्यादिनाऽपि । शेषं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

एतेषामेकस्मिन्नक्रियमाणे नमो ब्रह्मणे नमो
अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो
वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि
स्वाहेत्येतत्प्रायश्चित्तं जुहुयादेतत्प्रायश्चित्तं जुहु-
यात् ॥ (ख०३२) ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशः प्रश्नः ॥

एतेषामेकस्मिन्नपि कर्मणि पूर्वेद्युरेवाक्रियमाणे जुहुयादेते आहुती । किं पुनर्द्वयोर्बहुषु
वेत्यर्थः । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां पञ्चदशः प्रश्नः ॥

अथ षोडशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्थ-
लसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं
हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥
प्रायश्चित्तं पञ्चदशे प्रश्ने च समुदीरितम् ।
व्याचष्टे षोडशप्रश्ने द्वादशाहविधिं ततः ॥

अथ द्वादशाहस्य कर्मोच्यते—

द्वादशाहेन प्रैव जायते ॥ १ ॥